

TARTU ÜLIKOOL
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Eesti ajaloo osakond

Hipp Saar

Võru keele olukord nõukogude aja koolides ja ühiskonnas

Magistritöö

Juhendaja: prof Tõnu-Andrus Tannberg

Tartu 2025

Kõik see töö ja vaev on null

LUGU TÕSIELUST

Jüri räägib murdekeelt.
Teised läksid koju,
aga tema koduteel
ütleb: „Lähen kodu.“

Õpetajal valmis plaan,
mõtles; „Oota poju,
küll ma selgeks õpetan
sulle sõna „koju“.“

Pärast tunde väikemees
sõnu ritta lükib,
vihikusse õiget keelt –
„koju, koju...“ trükib.

Õpetaja unustas
aga poisi ära.
Klassi tuli alles ta
mõne tunni pärast.

Vaatas – laual vihik täis,
sõnu terve rodu,
aga üle kaane käib:
„Läksin ära kodu.“

Mõtles siis, „No küll on hull,
kurjusta või paita.
kõik mu töö ja vaev on null
midagi ei aita.“

E. REINART

Nõukogude Õpetaja, 31. detsember 1960

Sisukord

Sissejuhatus.....	4
Historiograafia	5
Allikad.....	7
1. Keel, kool ja muu maailmas.....	10
1.1. Keelepoliitika Eesti NSV-s	10
1.2. Koolisüsteem Eesti NSV-s	12
1.3. Võru keel.....	13
1.4. Võru keele avalikkuses ja koolis 20. sajandi esimesel poolel	16
2. Murdearutelud nõukogude Eesti ajalehtedes	20
2.1. Põlva rajooni ajalehe Koit juhtum	21
2.2. Murdeteemaliste artiklite hulk ja teemad.....	23
2.3. Arvamusartiklid	27
2.3.1. Antsla ajalehe Kolhoosi Elu juhtum	29
2.3.2. Murdekeele kriitika põhirõhk Lõuna-Eestis	35
2.3.3. Murdekeele populaarsuse ilmnemine	39
2.4. Pagulasajakirjandus.....	41
2.5. Võrukeelsed kirjutised ajakirjanduses	44
3. Võru keele olukord koolides	47
3.1. Murdekeel õppekavades.....	47
3.2. Murdekeelte teaduslik ja pedagoogiline käsitus	50
3.2.1. Metoodiline kiri ja parteiline initsiatiiv	54
3.3. Koolide inspekteerimise materjalid	58
3.4. Kool ja võru keel õpilaste vaatest	60
Kokkuvõte.....	63
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	66
Summary	76
Lisa 1. Intervjuude küsimused	79
Lisa 2. Analüüsitud ajalehed	80

Sissejuhatus

Eesti keelepoliitika ja rahvuspoliitika on tihedas seoses. Eestluse alustalana pandi juba 19. sajandi alguses paika ühine keel, mis kasvas oma positsiooni eriti tugevaks Eesti Vabariigi ajal aastatel 1918–1940. Samasugune eestlaste rahvustundega seotud riigipoolne kontroll keele üle jätkus ka nõukogude perioodil. Totaalse kontrolliga keele üle ja ühtsuse taotlemisega eesti keeles loodeti vastuhakku sotsialistlikule režiimile, samas polnud see üdini positiivne – kannatasid etnilise kogukonna sisemised võimusuhted ja keele kasutamise õigused.¹ Sellised keeleliselt allasurutud grupid olid näiteks setod, võrukesed, mulgid. Neid „käsitleti eesti sotsialistliku rahvuse etnograafiliste rühmadena, mis pidid tasapisi kaduma nagu nende keelemurdedki.“² Käesoleva töö eesmärgiks ongi uurida, kuidas ja milliste meetodite ning argumentidega käis see ühtesulandumine ja -sulatamine Eesti NSV-s.

Keeleteadlane Karl Pajusalu on oma ülevaate teoses „Eesti keele 100 aastat“ maininud, et kolhoosikorra tulekuga hakkas ka murdekeelte ühtlustamine Nõukogude Liidus, saavutades haripunkti 1950. aastatel. Pärast seda räägiti murdekeeli kodukeelena edasi vaid Lõuna-Eestis ja Lääne-Eesti saartel.³ Marju Kõivupuu on maininud, et võru keele kõnelemist peeti nõukogude ajal kultuurituse märgiks.⁴ Kakskeelsuse halb maine, mis nõukogude perioodil vene keele pealesurumisega tekkis, kandus üle ka võru-eesti kakskeelsusele ning mõjutab inimeste suhtumist ka tänapäeval.⁵

Tõrjuv suhtumine võru keelde ning selle kasutamise piiramine nõukogude perioodil ei ole eraldi nähtus, vaid on jätk Eesti Vabariigi ajal praktiseeritud keelepoliitikale. Juba toona ei defineeritud kunagi otseselt võru keelt või teisi murdekeeli kui probleemi ühiskonnas, aga praktikas vaenati neid ajakirjanduses ning võru keele kasutamist tõrjuti koolisüsteemis, kuigi võru keele kasutamine oli inimeste igapäevane praktika. Seda perioodi on lähemalt uurinud Terje Lõbu oma magistr töö, võttes laiemalt vaate võrukeste identiteedi kujunemisele 1920.–1930. aastatel, sealhulgas koolides võru keele piiramisele.⁶

¹ Epp Annus, „Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega?“, *Mitmele isandale loodud kunst. Sotskolonialism ja Eesti* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020), lk 111–123 (139).

² Indrek Jääts, „Rahvas, kultuur ja identiteet nõukogude ajal“, *Eesti Juured*, <https://www.eestijuured.ee/et/artiklid/rahvas-kultuur-ja-identiteet-noukogude-ajal> [vaadatud 01.05.2025].

³ Karl Pajusalu, *Eesti keele 100 aastat* (Tallinn: Post Factum, 2019), lk 85.

⁴ Marju Kõivupuu, „Võrumaa ja võrukesed“ – *Horisont*, 1 (2019), lk 46–53 (51).

⁵ Sulev Iva, „Kakskeelsus ja keelepoliitika võru-eesti näitel“ – *Sirp*, 10. jaanuar 2020. <https://www.sirp.ee/kakskeelsus-ja-keelepoliitika-voru-eesti-naitel/> [vaadatud 01.05.2025].

⁶ Terje Lõbu, *Regionaalsete joonte ühtlustamise katsed 1920.–1930. aastail Võrumaa hariduselu näitel*, magistr töö, juh. Tiit Rosenberg (Tartu Ülikool: ajaloo ja arheoloogia instituut, 2005).

Keeleteadlaste värske uurimistöö võru ja seto keelevahetusest näitab, et võru keel on praegu ohustatud keel, mille põlvkondlik ülekanne on peaaegu täiesti katkenud. Seejuures toimus keelevahetus, kus vanemad enam oma lastega võru keelt suhtluskeelena ei eelistanud, alates 1960. aastatest järk-järgult. Peamiseks põhjuseks oli seejuures inimeste meenutuste järgi keeld koolis võru keelt rääkida ning oma koduse keele halb maine avalikus ruumis.⁷

Nõukogude perioodi kakskeelsus võrukeste seas käis maal näiteks nii, et kolhoosikoosolekul räägiti ametlikud jutud eesti keeles, ukse taga vabal ajal aga võru keeles. Lisaks oli ja on ka lastega suheldes paljudel inimestel, kes muidu võru keeles räägivad, harjumus eesti keelele üle minna. Väidetavalt olevat ka õpetajaid „vaibale kutsutud“ selle eest, kui nende õpilane väljaspool kooli võru keelt kasutas.⁸ Tollaste protsesside mõistmisele aitab kindlasti kaasa ajaloolise konteksti tundmine. Seega on vajalik uurida võru keele olukorda nõukogude ajal ajalooteaduse vaatepunktist, et selgust saada levinud juttude ja arvamuste tõepärasuse kohta.

Käesoleva uurimistöö eesmärk on välja selgitada, mis toimus nõukogude perioodil võru keelega avalikus ruumis – kas ja kuidas selle kasutamist keelati, millisel viisil seda käsitleti, selle üle arutleti, häbi või uhkust tunti. Peamine uurimisküsimus on seejuures, mis viis 1960. aastatel tekkinud keelevahetusprotsessini, kuidas see ajas muutus ning arenes lõpuks võru liikumiseks ehk võru keele erilise au sisse tõstmiseks Nõukogude Liidu lagunemise ajal.

Historiograafia

Esimene autor, kes võru keelt ja selle grammatikat põhjaeesti keelest selgelt eraldi käsitles, oli Ferdinand Johann Wiedemann aastal 1864.⁹ Kogu 20. sajandi jooksul on olnud murdeuurimine keeleteaduse üks populaarsemaid valdkondi, sealhulgas ka toona murrete hulka arvatud võru keele uurimine.¹⁰ Võru keelt oli uuritud keele ajaloo seisukohast, käsitletud ka grammatilisi nähtusi ja eripärasid, kuid laiem võru keele kõnelejate, kasutamisolukordade ja identiteedi uurimine ehk keele analüüsimine sotsiolingvistika seisukohast algas 1990. aastatel pärast Eesti taasiseseisvumist.

⁷ Liina Lindström, Maarja-Liisa Pilvik, Helen Plado, Triin Todesk, „Võro ja seto keelevahetus XX–XXI sajandil. Kas pöördumatu protsess?“ – *Keel ja Kirjandus*, 5 (2024), lk 449–476 (471).

⁸ Kaido Kama, „Võru asi“ – *Vikerkaar*, 7/8 (2005), lk 115–123 (116).

⁹ Ferdinand Johann Wiedemann, *Versuch ueber den Werroehstnischen Dialect*, toim. Külli Habicht, Karl Pajusalu (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002 [1864]).

¹⁰ Karl Pajusalu, „Eesti murrete uurimine“ – *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 48 (Tallinn: Emakeele Selts, 2002), lk 197–216 (197).

Kadri Koreinik (2011) on oma doktoritöös uurinud Eesti keeleideoloogiatega taustal suhtumist lõunaeesti keeltesse.¹¹ Liina Tammekänd on analüüsinud inimeste individuaalset eesti-võru kakskeelsust.¹² Uuritud on võru keele kasutussagedust,¹³ võrukeste identiteeti¹⁴ ja analüüsitud võru keelt Euroopa mitmekeelsuse taustal.¹⁵ Lõunaeesti kohakeelte seisundit on Võru Instituudis uuritud lähemalt 2008. aastal,¹⁶ võru keele elujõudu, elushoidmispüüdeid ja olukorda on etnolingvistilisest vaatenurgast analüüsinud ka Martin Ehala.¹⁷ Võru keele haridussüsteemi integreerimise püüdeid alates 1990. aastest on käsitletud Kara Brown¹⁸ ning lõunaestlaste aktivismi end rahvana määratlema on uurinud Indrek Jääts.¹⁹

Ajaloolises perspektiivis on varasemates uurimustes käsitletud peamiselt võru liikumise tekkelugu alates 1980. aastatest ning sellega seoses näiteks võru keele kasutamist taasiseseisvumisaegsetes ajalehtedes.²⁰ Käesoleva töö autor on uurinud võru keele kasutamist koolis seotud arutelusid 1969. aastal Põlva ajalehes Koit ning sellele järgnenud Emakeele Seltsi sekkumist.²¹ Oluline on taaskord mainida Terje Lõbu magistrinäidet võrukeste piirkondliku identiteedi olemusest Eesti Vabariigis 1920.–1930. aastail, mis räägib hariduselu võtmest ka võru keele kõnelemise piiramisest.²²

Võru keele ajalugu käib käsikäes eesti kirjakeele kujunemislooga ja lõunaeesti kirjakeele väljasuremisega. Ülevaate lõunaeesti ja põhjaeesti kirjakeele suhetest 19. sajandil annab Heli

¹¹ Kadri Koreinik, *Language ideologies in the contemporary Estonian public discourse: with a focus on South Estonian* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011).

¹² Liina Tammekänd, *Narratological analysis of Võru-Estonian bilingualism* (Tartu Ülikool: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017).

¹³ Karl Pajusalu, Kadri Koreinik, Jan Rahman, „Lõunaeesti keele kasutusest Kagu-Eestis“ – *Võro Instituudi Toimõtiseq*, 8 (2000), lk 13–37.

¹⁴ Aune Valk, „Võrokeste identiteedist“ – *Võro Instituudi Toimõtiseq*, 8 (2000), lk 39–55.

¹⁵ Kadri Koreinik, „The Võru language in Estonia: An Overview of a Language in Context“ – *Working Papers in European Language Diversity*, 4 (2013); Kadri Koreinik, „Võrukeelsus ja mitmekeelsus ELDA projekti andmete valguses“ – *Oma Keel*, 1 (2013), lk 75–83.

¹⁶ Külli Eichenbaum, Kadri Koreinik, *Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil? Kohakeelte seisundiuuring Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal, Võro instituudi toimõndusõq*, 21 (2008).

¹⁷ Martin Ehala, „Keelevahetuse pööramisvõimalusi võru keelealal“ – *Võro instituudi toimõtiseq*, 18 (2006), lk 11–26; Martin Ehala, Katrin Niglas, „Empirical Evaluation of a Mat hematical Model of Ethnolinguistic Vitality: the Case of Võro.“ – *Journal of Multilingual and Multicultural Deveelopment*, 6 (2007), lk 427–444.

¹⁸ Kara D. Brown, „Võro keele ja kultuuri tund kooli ja õpetajate elus“ – *Piirikultuurid ja keeled. Võro Instituudi toimõndusõq* 17 (2005), lk 56–66; Kara D. Brown, "Policy and pedagogical pliability: Enrichment in Võro-language revitalization in Estonia" – *Multilingua*, 38 (2019), lk 113–131.

¹⁹ Indrek Jääts, „Count Us! Ethnic Activism in South-Eastern Estonia, and the Census of 2011“ – *Journal of Baltic Studies*, 46 (2015), lk 243–260.

²⁰ Evar Saar, *Võru keele kasutamine kohalikes ajalehtedes*, bakalaureusetöö, juh. Peeter Vihalemm (Tartu Ülikool: ajakirjanduse õppetool, 1996).

²¹ Hipp Saar „„Kas ahju taha või prügimäele?“ Murdeteemaline arutelu 1969. aasta Põlva ajalehes Koit ja selle järelkajad“ – *Tuna*, 2 (2022), lk 142–148.

²² Terje Lõbu, *Regionaalsete joonte ühtlustamise katsed 1920.–1930. aastail Võrumaa hariduselu näitel*, magistrinäide, juh. Tiit Rosenberg (Tartu Ülikool: ajaloo ja arheoloogia instituut, 2005).

Laanekask oma doktoritöös.²³ Järgnevast perioodist keelekorralduses ning näiteks Johannes Aaviku suhtumisest lõunaeesti keelde on kirjutanud Uppsala Ülikooli professor Raimo Raag (2008)²⁴ ja Helen Plado.²⁵ Arenguid eesti keele ja murdekeelte suhetes on kirjeldatud ka üldkäsitlustes „Eesti keele 100 aastat“ ja „Eesti keele ajalugu“.²⁶ Nõukogude perioodi rangest keelekorraldusest, mis avaldas mõju ka murdekeelte vaenamisele, on kirjutanud Reet Kasik²⁷ ning kakskeelsuskampaaniast ning nõukogude kultuuriideoloogiast Peeter Kaasik.²⁸

Et võru keele kõnelemise peamine mõjutamine nõukogude ajal toimus koolisüsteemi kaudu, on oluline märkida ka nõukogude hariduselu käsitlevaid töid. Anu Raudsepp on analüüsinud ajaloo õpetamist Eesti NSV koolides, sealhulgas puudutanud õppeainete ideoloogilist kontrolli.²⁹ Ideoloogilisest survest nõukogude koolis on kirjutanud Eli Pilve³⁰ ja üldisest hariduskorraldusest Veronika Nagel (Nagel).³¹ Nõukogude perioodi kirjandusõppes õppekavade põhjal on kirjutanud Maarja Vaino.³²

Allikad

Senise uurimisseisu põhjal kajastub selgesti, et võrukeelse kogukonna suurimad mõjutajad oma keele kasutamisel on seotud isiklike koolikogemustega ja avaliku arvamusega nende keele suunal. Vähem on aga teada sellest, mis koolides päriselt toimus, kas ja kuidas võru keele keelamine praktiliselt käis ja mis oli keelajaid motiveerivaks või suunavaks faktoriks. Oluliseks allikaks, kus nii kooli- kui ka külaeluga seonduvat teemakohast materjali leidub, on ajakirjandus. Just sellele allikale tuginedes on varasemalt võru keele teemasid uuritud. Ajaleheartiklid moodustavad ka selle töö tuumiku.

²³ Heli Laanekask, *Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004).

²⁴ Raimo Raag, *Talurahva keelest riigikeeleks* (Tartu: Atlex, 2008); Raimo Raag, „Regionalism in Language Policy: the case of Võru“ – *Inheriting the 1990s. The Baltic Countries. Studia Uralica Uppsaliensia* 37, toim. Baiba Metuzāle-Kangere (Uppsala Universitet, 2010), lk 131–152.

²⁵ Helen Plado, „Rahvakeelsus XX sajandi alguskümnendite Eesti keelekorralduses“ – *Keel ja Kirjandus*, 12 (2022), lk 1075–1092.

²⁶ Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso. *Eesti keele ajalugu. Eesti keele varamu VI* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020).

²⁷ Reet Kasik, „Keelekorraldus Nõukogude Eestis“ – *Keel ja Kirjandus*, 12 (2022), lk 1093–1103.

²⁸ Peeter Kaasik, „Kakskeelsuskampaania: sovetlikust keelepoliitikast ja selle praktikast Eesti näitel 1970. ja 1980. aastatel“ – *Tuna*, 1 (2015), lk 68–82.; Peeter Kaasik, „Vabadus on orjus. Proletaarsest internatsionalismist“ – *Akadeemia*, 7 (2013), lk 1184–1225.

²⁹ Anu Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005).

³⁰ Eli Pilve, „Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt. Ideoloogiline ajupesu Eesti NSV kooli(tunni)s 1953–1991“ – *Tuna*, 3 (2013), lk 82–100.

³¹ Veronika Nagel, *Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2006).

³² Maarja Vaino, „Kirjandusõpe nõukogude koolis“ – *Keel ja Kirjandus*, 1–2 (2023), lk 240–254.

Eesti ajaleheartiklite uurimine on alates automaatse märgituvastussüsteemi ning digiarhiivide kasutuseletulekust muutunud palju kiiremaks ja laiahaardelisemaks. Alates 2004. aastast on digiteeritud 60% eesti ajalehtedest, mis on suurimas osas kättesaadavad Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiivi (DIGAR) harus DEA (Digiteeritud Eesti Ajalehed), aga mõned ajalehed, nagu näiteks Rahva Hää, ainult Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu digiarhiivis ETERA.³³ Digiteerimine on ajakirjanduse uurimise mahtu oluliselt muutnud – kui varem on analüüsitud näiteks võrukeelsete artiklite esinemist vaid kahe ajalehe ja viie aasta põhjal,³⁴ siis nüüd oli seda võimalik teha märksõnaotsinguga ning kaasata kõik digiteeritud ajalehed ehk kõik Eesti NSV rajoonilehed, väliseesti ajalehed, suurematest ajalehtedest Nõukogude Õpetaja ning Noorte Hää.

Peale ajaleheartiklite on kasutatud allikateks koolide eesti keele õppeprogrammid, metoodiline kirjandus, näiteks pedagoogilisest ajakirjast Nõukogude Kool, arhiiviallikatest koolide revideerimise materjalid, haridusosakondade kirjavahetus ning Emakeele Seltsi materjalid. Üks oluline murdekeele teemasid käsitlev allikas on ENSV Haridusministri metoodiline kiri 1953. aastaks, ent selle loomise tagamaid ei õnnestunud Haridusministeeriumi arhiivimaterjalidest leida. Materjal arhiivis osutus katkendlikuks, näiteks ajalehtede Nõukogude Õpetaja, Kolhoosi Elu ja Edasi toimetuse materjalides on puudu 1957. aasta kaastöölise materjalid, mis oleksid olnud töö kontekstis vajalikud. Lisaks neile kirjalikele allikale viis autor töö raames läbi 23 intervjuud, et lähemalt uurida toonaste kooliõpilaste kogemusi võru keelega koolis. Intervjuud on jäetud anonüümseks, neile on viidatud kujul: „Sugu N/M, intervjuu nr, (kooli minemise aasta ja kool)“.

Käesolev töö jaguneb kolmeks peatükiks, millest esimene annab ülevaate keele- ja koolipoliitikast Eesti NSV-s, võru keele kujunemisloost ja olukorrast koolides 20. sajandi esimesel poolel. Teine peatükk käsitleb laiemalt murdekeelte ja võru keele käsitlemist nõukogude perioodi kohalikus ja Eesti NSV ajakirjanduses ning avab arvamusi ning nende muutumist läbi nõukogude aja. Lisaks antakse sissevaade ka väliseesti ajakirjanduses sarnaste arutelude käiku ja võru keeles kirjutamisse. Kolmas peatükk vaatleb lähemalt murdekeele regulatsioone ning nende täitmist hariduselus, sealhulgas pedagoogilise mõtte muutumist ja inimeste isiklike kogemusi.

Kogu 20. sajandi jooksul oli keeleteaduse ametlik käsitlus, et võru keel on üks murre eesti keele murrete seas. Seega on ka enamikes ajaleheartiklites, suunistes ja määrustes seda täpselt nii

³³ Peeter Timits, „Digiteeritud Eesti ajalehed uurimisallikana“ – *Acta Historica Tallinnensia* (ilmumas).

³⁴ Saar, *Võru keele kasutamine kohalikes ajalehtedes*.

nimetatud (Võru murre) ning kohati on raske eristada, kas juttu on võru keelest või mõnest teisest eesti keele murdest. Nii tulebki töös pisut juttu ka mulgi ja seto keelest, mainitud saavad ka saare ja kirderanniku murre. Keelekasutajate enesemääratluse järgi on võru keel siiski „keel“ ning tänapäevase keeleteaduse kohaselt on seda õige ka nii nimetada.³⁵

Traditsiooniliselt on võru keele kõnelemise piirkond 18. sajandi lõpus Katariina II paika pandud piiridega Võru maakond, mis koosneb kaheksast kirikukihelkonnast: Põlva, Räpina, Vastseliina, Rõuge, Kanepi, Karula, Urvaste ja Hargla kihelkonnast. Seda territooriumit kutsub võru liikumine nimega Vana-Võromaa.³⁶ Eesti Vabariigi perioodil lahutati sellest territooriumist juppe Valgamaa ja Tartumaa külge. Nõukogude perioodi ümberkorraldustega lahutati territoorium 1950. aastal väikerajoonideks: Põlva, Räpina, Võru, Vastseliina, Antsla ja osaliselt Valga rajooniks. 1959. aastal muudeti aga taas haldusjaotust – sellele alale jäid kaks suurt rajooni: Põlva ja Võru.³⁷ Nõukogude perioodil tõi Petseri rajooni poolitamine osa traditsioonilisi seto alasid samuti Vastseliina ja hiljem Võru rajooni külge. Käesoleva uurimistöo materjalides on kasutatud peamiselt Vastseliina, Antsla ja Võru rajooni materjale.

Uurimisperioodi lõpp on tinglikult 1989. aasta, sest seoses Nõukogude Liidu lagunemisega tärkas ka võru keele kaitse ning liikumine selle elavdamiseks, asuti organiseerima võru keele õpet koolis ning keelt uurima, pannes võru keele ajaloos ühele perioodile lõpu.

³⁵ Sulev Iva, „Lõunaeesti ja võru keel: mõisted ja keelepüü“ – *Oma Keel*, 17 (2008), lk 5–12 (6).

³⁶ „Vana-Võromaa“, *Võro Instituudi kodulehekülj*, [https://wi.ee/et/muuseumid/vana-voromaa-vana-vorumaa-vorumaa-ajalugu-voromaa-ajalugu-ajalooline-vorumaa/](https://wi.ee/et/muuseumid/vana-voromaa-vana-vorumaa-vorumaa-vorumaa-ajalugu-voromaa-ajalugu-ajalooline-vorumaa/) [vaadatud 09.05.2025].

³⁷ Mati Laur, Tõnu Tannberg, *Rajoonide aeg*, (Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 2023), lk 13.

1. Keel, kool ja muu maailmas

Keele kasutamise kahanemine on aeglane protsess, mille uurimisel on raske määratleda kindlat pöördepunkti. Sageli ei saagi kindlalt vaadelda ühe keele kasutamise vähenemist, pigem võrrelda selle kõnelemise viisi, konteksti ja olukordade muutumist.³⁸ Peamised muutujad, mida keele olukorra hindamisel ja uurimisel vaadelda, on kohalik valitsemine, haridus, kultuuritöö, perekonnasuhted ja meedia.³⁹ Seejuures on eriti suur oht vähemuskeelte välja suremiseks siis, kui üldsuse huvi on suunatud mõne suurema kultuuri ja keele edendamiseks.⁴⁰ Eriti tugevad institutsioonid, milles riigi ja rahva ühtlustamissoovid ellu rakenduvad, on kool ja sõjavägi. Mõlema eesmärk on seejuures valmistada õpilased ette oma sotsiaalse rolli täitmiseks, et neil oleksid vajalikud teadmised, käitumisnormid ja ühised arusaamad.⁴¹

1.1. Keelepoliitika Eesti NSV-s

Nõukogude Liidu keelepoliitika oli pärast teist maailmasõda väikeste rahvuskeelte osas üsna reglementeerimata, puudus selge poliitika nende suunal, küll aga toimus mõningast piiramist asjaajamises ja kultuurivaldkonnas.⁴² Üldise arenguprotsessina nähti aga ette ühiskonna muutumist homogeenseks keeleliseks massiks, mille rahvastevaheline ühendaja oleks vene keel. Seetõttu suunati eriti palju tähelepanu vene keele ja kirjanduse õppimisele koolides.⁴³ 1970. aastatel hakkas selle eesmärgi täitmise nimel järjekindel töö, et Eesti NSV eesti- ja uus venekeelne elanikkond muutuks mõlemapoolselt kakskeelseks. See omakorda liitis eestikeelset haritlaskonda võitlema kakskeelsuse vastu ja oma rahvusühtsuse hoidmise poolt.⁴⁴ Mati Hint on hiljem öelnud, et kirjutas tugevaid kakskeelsuse vastaseid artikleid, otsides meelega selle halbu külgi näitavaid teadusuuringuid.⁴⁵ Kakskeelsuse vastane mõtteviis mõjutab aga tugevalt ka inimeste suhtumist võru-eesti kakskeelsusesse.⁴⁶

Eesti keelekorraldust määras okupatsiooni esimestel kümnenditel suuresti see, millised keeleteadlased olid pärast sõda siia jäänud. Nendeks olid nt loodusteadusliku taustaga jäiga keelenormimissüsteemi pooldaja Johann Voldemar Veski ning endine õpetaja Arnold Kask.

³⁸ Joshua A. Fishman, *Reversing Language Shift* (Clevedon: Multilingual Matters LTD, 1991), lk 40.

³⁹ Samas, lk 66.

⁴⁰ Samas, lk 63.

⁴¹ Joel Spring, „Education as a form of social Control“, *History of Education. Major themes Volume II* (London: Routledge, 2008), lk 53–62 (59).

⁴² Kaasik, „Kakskeelsuskampaania: sovetlikust keelepoliitikast ja selle praktikast Eesti näitel 1970. ja 1980. aastatel“, lk 69.

⁴³ Samas, lk 70.

⁴⁴ Samas, lk 81.

⁴⁵ „Kakskeelsusest kolmkümmend aastat hiljem. Intervjuu Mati Hindiga“ – *Oma Keel*, 2 (2017), lk 65–73 (65).

⁴⁶ Iva, „Kakskeelsus ja keelepoliitika võru-eesti näitel“.

Peamine keele suunamine toimus õigekeelsussõnaraamatute läbi, mis pani paika sõnade õiged vormid, kasutamise ja mingil määral tähenduse.⁴⁷ Keele normeerimise üldpõhimõtte oli toona, et keel oleks võimalikult rahvapärane, aga samas ka suuresti ühtne, eriti häälduslikult. Aluseks olid seejuures ajaloolised murdekeeled just Põhja-Eesti murdealadelt, mitte kaasaegse keele uuringud.⁴⁸

1960. aastani püsis suhtumine keelenormidesse kui ainukesse tõesse keelekorralduses. Kõik vormid, mida õigekeelsussõnaraamatus ei olnud, olid järelikult valed ja neid tuli vältida. Seda järgisid kõik keeleteimetajad, korrektorid ja tõlgid igasugustes väljaannetes.⁴⁹ Õigekeelsuse teemat arutati ka avalikkuses ja keelehooldajad olid ühiskonna silmis autoriteedid.⁵⁰ Kõike seda tõukas tagant pidev eesti keele positsiooni vähenemine ühiskonnas, kus sisse rännanud venekeelsele elanikkonnale vastu tulles oli igas asutuses võimalik teenust saada vene keeles, mitte kõikjal aga eesti keeles. Eesti keele ühtsuse kaitse, siseränne ja põllumajandusliku elu ümberkorraldamine mõjutas ka eestikeelse elanikkonna kõnet – tekkis ühisargikeel muidu igapäevaste murrete asemel.⁵¹

1960. lõpul tekkis kriitika liiga tugeva üksiksõnalise kontrolli vastu, mida esindasid just nooremad keeleteadlased – uue põlvkonna meelest polnud õige üksikindi keelekasutust kontrollida, teadlased võivad olla vaid soovitajateks. See soov demokraatliku keelekorralduse järele oli esindatud 1976. aastal Rein Kulli ja Tiiu Erelti juhtimisel koostatud uues õigekeelsussõnaraamatus.⁵² Uut suunda tõukas tagant näiteks just mure selle üle, et keelenorme oli koolides väga raske selgeks saada.⁵³ Samal ajal kerkisid esile ka murdekeele olukorra üle arutlevad küsimused, mis leidsid tuge koduloolisest liikumisest.⁵⁴

Liberaalsemaid keelenorme ei võetud hästi vastu – kohati tekitas see rohkem segadust ja kaitsvaid arvamusi vana korra suhtes, kuid alates 1980. aastate algusest on keelekorraldus muutunud ajapikku paindlikumaks ning liberaliseerimise põhimõtte on jätkunud tänapäevani.⁵⁵ Reaktsioonina venestussurvele tekkis suund vanade murdesõnade taas käiku toomiseks ja au sisse tõstmiseks.⁵⁶

⁴⁷ Kasik, „Keelekorraldus Nõukogude Eestis“, lk 1093.

⁴⁸ Samas, lk 1095.

⁴⁹ Samas, lk 1095.

⁵⁰ Samas, lk 1098.

⁵¹ Pajusalu, *Eesti keele 100 aastat*, lk 84–85.

⁵² Kasik, „Keelekorraldus Nõukogude Eestis“, lk 1099.

⁵³ Samas, lk 1100.

⁵⁴ Pajusalu, *Eesti keele 100 aastat*, lk 110.

⁵⁵ Kasik, „Keelekorraldus Nõukogude Eestis“, lk 1101.

⁵⁶ Pajusalu, *Eesti keele 100 aastat*, lk 195.

1.2. Koolisüsteem Eesti NSV-s

Eesti NSV hariduspoliitika eest vastutav institutsioon oli Eesti NSV Haridusministeerium, millele andis oma tööks juhiseid EK(b)P Keskkomitee kooliosakond ja propaganda- ja agitatsiooniosakond.⁵⁷ Suuniseid andsid ka NLKP kongresside otsused, mis määrasid üldist riigi tööliste vajadust ja riigi arengut. Üldhariduskoolide majanduslikku ja sisulist tööd kontrollisid kohalike rajoonide haridusosakonnad ja ka otse ministeeriumist saadetud inspektorid.⁵⁸ Ideoloogilist tööd ja õpetajaskonna meelsust kontrollisid igas koolis parteisse kuuluvad õpetajad, kes moodustasid kooli parteialorganisatsiooni ühes kommunistlike noortega.⁵⁹

Nõukogude okupatsiooni alguses võeti suurimaks eesmärgiks Eesti koolisüsteemi vastavusse viimine Nõukogude Liidu koolikorraldusega. See tähendas 7-klassilise koolikohustuse kehtestamist ning nõukogude ideoloogiaga kokku sobiva pedagoogika rakendamist. Suur probleem oli pedagoogilise kaadri puudus ning nende vähene haridustase, uut pedagoogilist kaadrit ilmestasid ka Venemaalt tulnud õpetajad, kes kohalike oludega hästi kursis ei olnud.⁶⁰ Õpikute ja muude õppematerjalide puhul kulusid esimesed okupatsiooniaastad tekstide ideoloogilisele puhastamisele ja täiendamisele Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee suuniste kohaselt. Nõukogude ideoloogiaeesmärkide täide viimiseks domineerisid tunniplaanides humanitaarained, milles sai paremini teha ideelist mõjutustööd.⁶¹

1950. aastatel tugevdati hariduselu tsentraliseeritud juhtimist – Tallinn tugevdas suuremat kontrolli kogu Eesti üle ja Moskva seejuures Tallinna üle. Palju kriitikat pälvis oma kohalike autorite õpikute kasutamine ja mitmed õpetajad vallandati kodanliku natsionalismi süüdistusega.⁶² Seejuures puudutas represseerimine tugevalt ka Võrumaad – nt arreteeriti enne EKP VIII pleenumit Võru keskkoolis 45 õpilast.⁶³ Tugev meelsuse kontroll ja ideoloogiline töö halvas aga pedagoogilise töö kvaliteeti, 1950. aastate lõpus tekkis sellisele süsteemile palju kriitikat ning haridusvaldkonda hakati muutma avatumaks.⁶⁴

1960. aastatel mindi üle 8-klassilisele koolisüsteemile, parandati õpetajate ettevalmistusõppe võimalusi ja pedagoogilist teadustööd. Pioneerimalevate töö muutus ideoloogilisest

⁵⁷ Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985*, lk 19.

⁵⁸ Samas, lk 28.

⁵⁹ Samas, lk 26.

⁶⁰ Nagel, *Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991*, lk 46–48.

⁶¹ Samas, lk 53.

⁶² Samas, lk 62.

⁶³ Samas, lk 62.

⁶⁴ Samas, lk 71.

kasvatustööst mitmekesisemaks – hakati korraldama klassivälist huvitegevust, ekskursioone ja muud.⁶⁵ Alustati viiepäevase koolinädala testimisega ning Eestis võideldi õiguse eest säilitada 11-klassiline keskkool, kui muidu liikus nõukogude liidus hariduse eesmärk pigem töökasvatuse ja praktiliste oskuste omandamise suunas.⁶⁶

1979–1985 mõjutas haridusvaldkonda tugevalt venestamispoliitika – eesti koolides hakati vene keelt kohustuslikus korras esimesest klassist õppima, vähenes teiste võõrkeelte osakaal. Seatud eesmärged aga ei suudetud saavutada, lisaks tekkis eestlaste seas tugev vastumeel venestuskampaaniale, mis väljendus õpilasrahutustena ja haritlaste koostatud „40 kirjaga“.⁶⁷

1980. aastate lõpus muudeti kool 12-klassiliseks, üldises hariduspoliitikas hakati tugevalt ümber mõtestama õpetuse sisu, kaugenema kommunistlikust propagandast ja õpetaja-õpilase suhted loodeti muuta inimlikumaks. Koolides häabusid pioneeri- ja parteiorganisatsioonid.⁶⁸ Nõukogude koolisüsteem sai sellest ajast alates tasapisi oma lõpu.

1.3. Võru keel

Võru keel on lõunaeesti keel, mis kuulub läänemeresoome keelte hulka. Varase lõuna-eesti hõimukeele tekkimine jääb ilmselt 2500–1800 aasta tagusesse aega ning selles säilinud vanad erijooned ning balti keelte laenuid viitavad, et see pärineb läänemeresoome algkeelest kõige esimesena eraldunud harust.⁶⁹ Põhja-Eesti rannikul tekkis seevastu läänemeresoome algkeelest germaani mõjudel eraldi põhjaeesti keel.⁷⁰ Nii põhjaeesti kui ka lõunaeesti hõimukeel ja nende erinevad murded olid suulise kasutusega keeled ning 13.–16. sajandini madalama positsiooniga sotsiolektid.⁷¹

16. sajandil seoses humanismi ja rahvakeelse jumalasõna levikuga hakkasid Eesti aladel välja kujunema kaks kirjakeelt – põhjaeestilistel murretel põhinev tallinna keel ja lõunaeestiline tartu keel, mille eraldiolekus mängis rolli jesuiitide tegevus Tartus. Esimene säilinud lõunaeesti keelt sisaldav trükis „Agenda Parva“ pärineb 1622. aastast.⁷²

⁶⁵ Nagel, *Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991*, lk 79.

⁶⁶ Samas, lk 84.

⁶⁷ Samas, lk 121.

⁶⁸ Samas, lk 137.

⁶⁹ Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso. *Eesti keele ajalugu. Eesti keele varamu VI* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020), lk 25.

⁷⁰ Valter Lang, *Läänemeresoome tulemised* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018), lk 259.

⁷¹ Prillop jt, *Eesti keele ajalugu*, lk 31.

⁷² Laanekask, *Eesti kirjakeele kujunemine*, lk 24.

Tartu ja Võru ümbruses töötanud pastorite koostöös valmis ka esimene „Uue testamendi“ tõlge 1686. aastal.⁷³ Piibli täistõlke valmimisel pidasid Eestimaa ja Liivimaa vaimulikud tuliseid arutelusid, kuidas piibel tõlkida, et see oleks rahvale arusaadav ja majanduslikult mõistlik. Eestimaa vaimulikud pidasid paremaks saksa eeskujudel eesti keele kirjutamist, Liivimaa omad eelistasid rahvapärasemat keelt – andes seega pisut edu lõunaeesti keelt kasutavatele liivimaalastele. Arutelud katkestas Põhjasõda ning ka tartu keeles juba valmiv piiblitõlge jäi pooleli. 1739. aastaks saadi täispiibel valmis Tallinnas ning see levis suurte trükiarvude ja kasvava lugemisoskuse abil jõudsasti.⁷⁴

19. sajandi alguseni ilmus kalendreid, vaimulikke lugemisraamatuid, pietistlikku kirjandust ja muud nii tartu kui ka tallinna keeles, samas olid tartu keele trükiarvud palju väiksemad. Kasutajaskond jäi ainult Tartu- ja Võrumaale, Mulgimaa kihelkondades kasutati pigem tallinnakeelseid raamatuid.⁷⁵ Ka esimeks eestikeelseks ajaleheks loetud „Tarto maa rahwa Näddäli leht“ oli tegelikult lõunaeestikeelne.⁷⁶ Seoses eesti keele ühtse grammatika taotlemisega 19. sajandi teisel poolel ning kasvavate rahvuslike püüetega eestlastest kultuurrahvast kasvatada, kes räägib ühte keelt, häabus tartu kirjakeel. Tartu keel kasutas ka vana kirjaviisi, mis enamasti oli juba välja vahetatud, väiksemale kasutajate arvule kohaselt ei olnud raamatute trükkimine majanduslikult arukas ja entusiastide hääl jäi samuti nõrgaks.⁷⁷

19. sajandi lõpus pöörati peale lõunaeesti ehk tartu kirjakeele tähelepanu ka omaette Võru murdele, mille grammatika pani 1864. aastal kirja Wiedemann.⁷⁸ Teadlikult võrukeelne kirjandus levis ka üldise lõunaeesti keele kasutamise ajal, näiteks andis Johann Hurt 1885. aastal välja Võrumaa lastele mõeldud aabitsa „Wastne Wõro keeli ABD raamat“.⁷⁹ Põlva lapsevanemad keeldusid 20. sajandi alguses tallinnakeelsete õpikute ostmisest ning ka pastorid eelistasid vanu tartukeelseid raamatuid.⁸⁰ Tsaariaja lõpuni kasutati Võru kreisi koolides, usutalitlustel ja vallakohtutes lõunaeesti keelt.⁸¹

Pärast lõunaeesti kirjakeele hääbumist hakkasid paljud kirjamehed ja teised haritlased kasutama oma lõunaeestipäraseid kodukeele jooni üldises kirjakeeles, tuues kaasa kirjakeele

⁷³ Laanekask, *Eesti kirjakeele kujunemine*, lk 26.

⁷⁴ Samas, lk 27, 29.

⁷⁵ Samas, lk 34.

⁷⁶ Juhan Peegel, „Täna 190 aastat tagasi ilmus Tartus esinele eestikeelne ajaleht“ – *Postimees*, 13. märts 1996.

⁷⁷ Laanekask, *Eesti kirjakeele kujunemine*, lk 37.

⁷⁸ Samas, lk 41.

⁷⁹ Iva, „Lõunaeesti ja võru keel: mõisted ja keelepuu“, lk 8.

⁸⁰ Uno Liivaku, *Eesti raamatu lugu* (Tallinn: Monokkel, 1995), lk 81–85.

⁸¹ Raag, *Talurahva keelest riigikeeleks*, lk 62.

variantiderohkemaks muutumise, mis omakorda pälvis hulga kriitikat.⁸² Kirjakeelekonverentsidel 20. sajandi alguses välditi suure hoolega lõunaestipäraseid vorme ning 1913. aastal väljendati pahameelt lõunaesti keele kui kirjakeele solkija vastu ka ajakirjanduses.⁸³ Sarnane suhtumine jätkus ka 1920. aastatel, mil näiteks keeleuendaja Johannes Aavik nimetas paljusid lõunaestilisi jooni õiges eesti keeles vigaseks. Peamiseks põhjuseks seejuures oli, et kuigi soodustati murdekeeltest sõnade laenamist eesti keelde, ei sobinud lõunaestilised sõnad sinna vormi eriti hästi, just oma väga erineva grammatika tõttu.⁸⁴ See seadis lõunaesti keelte ning seejuures eriti võru keele olukorra edasise 20. sajandi jooksul madalamasse positsiooni põhjaesti keelest. Sellest sotsiolingvistilisest olukorrast tuleb enam juttu peatükis 1.3.

Traditsioonilises 20. sajandi käsitluses ongi võru, seto mulgi ja tartu keelt peetud eesti keele murreteks lõunaesti rühmast. Keeleajalooliselt on need kõik läänemeresoome hõimukeele variandid, mis kujunesid eri määral põhjaesti keele mõjutusi saades – Mulgi murre seejuures kõige rohkem, Võru murre kõige vähem. Võru murre jaguneb omakorda veel idamurdeks ja läänemurdeks, peaaegu igas kaheksas Vana-Võromaa kihelkonnas on seejuures oma jooned. Varem on Seto murrak liigitatud üheks Võru murde allüksuseks.⁸⁵ Lingvistiliselt on leitud, et ametliku Võru murde (ehk seto ja võru kokku) ühisosa eesti kirjakeelega on 18,7%.⁸⁶

Tänapäevases jaotuses, kus on arvesse võetud keele ajalugu ning keekekasutajate enda määratlusi, võib öelda, et olemas on neli lõunaesti keelt – võru, seto, mulgi ja tartu keel. Seejuures on kolmel esimesel neist alates 1990. aastatest kindel aktivism ka omakeelse kirjasõna, kooliõpetuse, avalike ürituste ja muu arendamiseks. Tartu keele teadlikke kõnelejaid on alles kõige vähem ning suuri püüdeid aktivismiks pole seni olnud.⁸⁷

1988. aastal loodi muinsuskaitseliikumisest Kanepis Võru Keele ja Kultuuri Fond (nüüd Võro Selts VKKF), mis seadis eesmärgiks võrukeelse kirjavara väljaandmise, võrukeelse meedia, hariduse ja kirjakeele arendamise toetamise.⁸⁸ 1995. aastal loodi Võru Instituut, mis kuulub

⁸² Laanekask, *Eesti kirjakeele kujunemine*, lk 40.

⁸³ Lindström jt, „Võro ja seto keelevahetus XX–XXI sajandil. Kas pöördumatu protsess?“, lk 452.

⁸⁴ Raag, *Talurahva keelest riigikeeleks*, lk 206.

⁸⁵ Enn Kasak, „Võru murre ja võru keel“ – *Õdagumeresoomõ väikuq keeleq. Läänemeresoome väikesed keeled. Võro Instituudi toimõtiseq*, 4 (1998). https://www.obs.ee/enn/Voro_keel.pdf, lk 2.

⁸⁶ Karl Pajusalu, „Keske perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos“ – *Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised*, 8 (Tartu, 1997), lk 167–183.

⁸⁷ Iva, „Lõunaesti ja võru keel: mõisted ja keelepuu“, lk 6.

⁸⁸ Kama, „Võru asi“ – *Vikerkaar*, 7/8 (2005), lk 115.

Kultuuriministeeriumi alluvusse ja tegeleb võru kultuuriruumiga seotud teadustöö, muuseumialase töö ja keeleõppe korraldamisega.⁸⁹

Võru kirjakeel loodi seejuures selge taotlusega jätkata 19. sajandi lõpu lõunaeesti kirjakeelt. Arvesse võttes, et kirjakeel on üks keele ja murde vahet tegemise argument, on see märgiline võru keele puhul. Samas on ka 20. sajandi jooksul pidevalt võru keeles kirjutatud, nii kirjanikud nagu Raimond Kolk ja Enn Tuuling kui ka teised autorid ja ajalehekolumnistid, kellest ka selle töö raames juttu tuleb. Seejuures on kõnelejad seda ise kutsunud enamasti võru keeleks.⁹⁰ 2023. aastal deklareeris võrokeste I kongress, et nende keel on Eestis põline keel, mitte murre ega piirkondlik erikuju.⁹¹ 2021. aasta rahvaloendusel, kus anti võimalus ise märkida kõik murdekeeled, mida oskad, märkis 86 060 inimest, et nad oskavad võru murret.⁹²

Viimastel aastatel on tugevnenud seto ja võru kogukondade püüded oma keelele ametlikku tunnustust saada, sest murdeks nimetamine on läbi aegade olnud halvustava kõlaga, tehes oma kultuuripärandi edasiandmise järgmistele põlvedele raskeks.⁹³ Arvestades kogukonna soovi ja harjumust oma kõneldavat *keeleks* kutsuda ning seda, et ka nõukogude perioodil mitmed samamoodi tegid hoolimata ametlikust õpikukäsitlusest, on ka siin töös kasutusel mõiste „võru keel“. Kui oli raske mõnda keelevarianti täpsemalt tuvastada, siis on kasutatud vastavalt ajastule üldist koondterminit „murdekeel“.

1.4. Võru keele avalikkuses ja koolis 20. sajandi esimesel poolel

20. sajandi alguses kasutati Võrumaal mõningal määral veel tartukeelseid õpikuid ning igapäevane koolikeel olenes sellest, mis keeles rääkis õpetaja – kui ta oli Põhja-Eestist, võis tekkida mõningaid kommunikatsiooniprobleeme.⁹⁴ Eesti iseseisvumisel 1918. aastal kehtestati kõikjal koolikeeleks eesti keel, kuid see ei reguleerinud lõunaeesti keele ega murdekeelte seisundit. Algkooliseadused 1920. ja 1922. aastast sätestasid vaid, et algkool ja keskkool on „emakeelseid“. Rohkem seadusandlikke dokumente, mis oleksid reguleerinud murdekeelt Eesti Vabariigis, välja ei antud. Vähemusrahvusest koolilaste puhul (nt vene, saksa, rootsi) võis

⁸⁹ „Instituudist“, *Võru Instituudi kodulehekülg*, wi.ee/instituudist/ (vaadatud 03.05.2025).

⁹⁰ Karl Pajusalu, Kadri Koreinik, Jan Rahman, „Lõunaeesti keele kasutusest Kagu-Eestis“ – *A kiilt rahvas kynõlõs: võrokeste keelest, kommetest, identiteedist. Võro Instituudi toimõndusõq*, 8 (2000), lk 13–37.

⁹¹ *I Võrokõisi Kongressi otsus võro keele õiguisist, võrokiilsest haridusõst, meediast, kultuurist ja võro keele avaligust pruukmisõst*. (2023) <https://vorokongress.ee/wpcontent/uploads/2023/04/Keeleotsus.pdf>.

⁹² Rainer Kuuba, „Midä näütäse 2011. ja 2021. aastaga rahva ülelugõmisõ võro keele mõistjidõ kotsilõ“ – *Põlidsõq ja rändäjäq. Võro Instituudi toimõndusõq*, 39 (2023), lk 9–40 (36).

⁹³ Helen Plado, Liina Lindström, „Lõunaeesti keel vajab keeleseaduse toetust“ – *Novaator*, 7. veebruar 2025. <https://novaator.err.ee/1609598735/helen-plado-ja-liina-lindstrom-lounaeesti-keel-vajab-keeleseaduse-toetust>.

⁹⁴ Johannes Käis, *Kooli-Raamat* (Tallinn: Ilmamaa, 2018), lk 356.

õppekeele määrata selle järgi, mis keele laps kodus keskkonnas oli paremini selgeks saanud; koduse murdekeele kohta ei märgitud mitte midagi.⁹⁵

Murdekeeli puudutasid aga mitmed teised määrused – näiteks paluti 1925. aastal koolinõunikel erilise hoolega kontrollida koolides õigekeelsuselt korrektse keele kasutamist ning 1928. aasta Haridusministeeriumi ringkiri palus õpetajatel kasutada tunnis korrektset eesti keelt ning oskussõnu. Koolinõunike ettekannetes õpetajate keelsuse kohta ilmniski, et kooliõpetajad ei kõnele Võrumaal korrektselt, vaid kõnelevad kohalikke murrakuid ning pruugivad vanapäraseid sõnavorme. Ehkki ministeerium ootas peamiselt märkmeid vene ja saksa keele kasutamise kohta tundides, avaldus just Võrumaa koolide kontrollimisel murdekeele tahk.⁹⁶

Haridusnõunike tegevuse põhjal võib öelda küll, et murdekeel ei olnud suurim probleem koolielus, kuid seda märgati ning pandi ettepanekutesse kirja, kui õpetaja võiks end väljenduses parandada. Õpilaste puhul öeldi, et Võrumaa koolides pole hullu, kui 1. ja 2. klassis õpilaste kodust keelt räägitakse, kuid hiljem võiks asja parandada. Seto alade koolide puhul oldi järeleandlikumad – korrektset kirjakeelt oodati 5. ja 6. klassis.⁹⁷ Terje Lõbu hinnangul oli aga murdekeelde suhtumise puhul suur roll inspektorite päritolul – kohalikud tegid leebemaid kommentaare, mujalt pärit nõunikud pidasid nii õpetajate kui õpilaste keelt suurimaks takistuseks korrektse eesti keele õppimisel ning ka rahva riigi külge köitmisel.⁹⁸

Kui õpilane oli pärit üksikust metsatalust ning varem üldse mitte kirjakeelt kasutanud, soovitas üks kooliinspektor kasutada just murdesõnu talle asjade seletamiseks.⁹⁹ Seda peeti aga esialgseks abinõuks, ka keeleteadlaste suur eeskuju Soomest Lauri Kettunen oli väljendanud, et nt setokeelsed lugemikud peavad olema lähtepunktiks lõpliku kindla eestikeelse- ja meelse rahva väljakujundamisel, et piiri äärde tekiks kindel kaitsevall ida vastu.¹⁰⁰

Pole teada, et haridustegelane ja koduloo õpetamise propageerija Johannes Käis, kes on ise Võrumaal üles kasvanud, oleks midagi kodulooga seoses koduse keele või võru keele kohta koolis öelnud. Samas oli koduloo õpetamisel Eesti Vabariigis suur mõju – soodustati inimeste riigimeelsuse ja patriootlikkuse kasvatust läbi oma kodukandi-armastuse, looduse ja lugude tundmise. Eriti tugevalt juurdus koduloo õpetamise meetod just Käisi juhitud Võru Õpetajate Seminaris õppinud õpetajate seas ning selle mõjud olid nähtavad ka Võrumaal.¹⁰¹ Käisi

⁹⁵ Lõbu, *Regionaalsete joonte ühtlustamise katsed 1920.–1930. aastail Võrumaa hariduseelu näitel*, lk 79.

⁹⁶ Samas, lk 80.

⁹⁷ Samas, lk 134.

⁹⁸ Samas, lk 136.

⁹⁹ Samas, lk 135.

¹⁰⁰ Samas, lk 71.

¹⁰¹ Samas, lk 131.

õpetusest lähtudes on aga paljud tänapäeva võru keele õpetajad koolis võru keele ja kultuuri tutvustamist rakendanud.¹⁰²

Võru Õpetajate Seminari lõpetanud Meinhard Aleksa ehk Enn Tuuling, kellest sai hiljem võrukeelne luuletaja, proovis aga 1928. aastal koduloo õpetamist ka sammu võrra edasi viia ning õpetas 3. klassi õpilastele Artur Adsoni võrukeelseid luuletusi. See pälvis haridusnõuniku halvaks panu – lastele polevat mõtet õpetada luuletusi keeles, mida nad niigi igapäevaselt räägivad, see ei anna midagi uut.¹⁰³

Õpetajatel tekkis eelkõige mure õpilaste keele ja õppeedukuse seoste üle. Seda arutati nii Tallinna Õpetajate seminaris kui ajakirja Kasvatus veergudel. Paljude pedagoogide meelest oli just Võrumaa keel ja teiste ääremaade murded süüdi halvas õppeedukuses, mida püüti avalikus diskussioonis ka tõestada. Diskussioon jõudis äärmustesse – mõnede meelest polnud üldse seaduslik, kui õpetajad Võrumaal riigikeelt ei räägi, teiste meelest oli murdekeele kõnelemine sama hea ebaintelligentsus kui elektrivalgusega valgustatud saalis puulusikaga puuanumast süüa.¹⁰⁴ Keeleteadlane ja murdeuurija Andrus Saareste proovis murdekeele ja halva õppeedukuse seoseid ümber lükata ning tema analüüsist selgus, et üle-eestilises õppeedukuse tabelis ei olnudki kõige viimased Lõuna-Eesti koolid.¹⁰⁵

Mujal ühiskonnaelus oli võru keel muutunud aasimisobjektiks, näiteks sõjaväeteenistuses murdekeelt kõneldud poisid tehti naerualuseks, oma keelt hakati häbenema ka nt murdeuurijatele jutte vestes.¹⁰⁶ Kohalike seas tekkis aga ka vastureaktsioone – nemad pilkasid hoopis kirjakeelset kooliõpetajat, mida omakorda kritiseeris võru tärkav haritlaskond (Artur Adson).¹⁰⁷ Üldiselt täheldati kooliõpetajate seas olukorrast kannustatud kakskeelsust – tunnis räägiti kirjakeelt, vabal ajal ja lapsevanematega võru keelt.¹⁰⁸

Laiem haritlaskond ja keeleteadlased olid lõunaeesti keelte suhtes segastel seisukohtadel, kus kiideti murdeluulet ja kirjandust, küll Adsonit, Gustav Suitsu ja Jaan Lattikut, kuid laideti keelenormide lõunaeestipärasust, mis mõne keeleteadlase päritoluga kaasneda võis. Väärtushinnangute kokkupõrkeid esines ka situatsioonis, kus arutleti selle üle, kas linna

¹⁰² Tiia Allas, *Miks ja kuidas õpetada kohta? Kultuurilise identiteedi kujundamine võru keele ja kirjanduse õpetamise kaudu Vana-Võrumaa üldhariduskoolides*, magistritöö, juh. Mart Velsker (Tartu Ülikool: Eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 2022), lk 44.

¹⁰³ Lõbu, *Regionaalsete joonte ühtlustamise katsed 1920.–1930. aastail Võrumaa hariduselu näitel*, lk 136.

¹⁰⁴ Samas, lk 139.

¹⁰⁵ Samas, lk 138.

¹⁰⁶ Samas, lk 63.

¹⁰⁷ Samas, lk 62.

¹⁰⁸ Samas, lk 136.

kolinud haritlase lapsepõlvekeel on enam sama õige kui päris maainimese keel ja kas seda sobib kirjasõnasse väänata. Ühtset võru keelt pooldavat haritlaskonda, kes oleks saanud seisukohta tugevalt mõjutada, aga ei kujunenud, sest arvamused olid väga vastakad. Mõned võrumaised kirjanikud kirjutasid oma keeles, mõned mitte. Mõned eelistasid laste õpetamisel tallinnakeelseid raamatuid, mõnede kirjatöid kritiseeriti sellepärast, et nende võru keel polnud enam üleüldse õige.¹⁰⁹

Avalikku arutelu võru keele kasutuse sobilikkuse kohta oli 20. sajandi I poolel küllalt palju, kuid otseseid keele eest karistamisi või keelamisi Võrumaalt leitud ei ole. Terje Lõbu hinnangul võis karmim kord võru keele reguleerimisel ning legendid koolis rääkimise keelust tekkida pigem nõukogude ajal.¹¹⁰

¹⁰⁹ Lõbu, *Regionaalsete joonte ühtlustamise katsed 1920.–1930. aastail Võrumaa hariduselu näitel*, lk 74–76.

¹¹⁰ Samas, lk 133.

2. Murdearutelud nõukogude Eesti ajalehtedes

Nõukogude ajakirjandus allus ideoloogilistele eesmärkidele rahva kasvatamisel, harimisel ja kontrollimisel.¹¹¹ Meedia ei olnud vaba poliitilisest kontrollist, kehtis eel- ja järeltsensuur.¹¹² Ajalehtede eesmärk pidi üleliiduliste põhimõtete kohaselt olema kohalikke inimesi juhendada oma poliitilise, kolhoosikorraldusliku ja muu elu alal.¹¹³ Seejuures jagunesid ajalehed ülevabariigilisteks ja kohalikeks ajalehtedeks, mida oli kohustuslik igal rajoonil välja anda ja nende arv varieerus vastavalt rajoonide arvule.¹¹⁴ Maakonna- ja alates 1950. aastast rajoonilehtede levik ei piirdunud ainult oma rajooniga, häid ajalehti telliti ka naaberrajoonides ning nende trükiarvud olid suured.¹¹⁵

Ajakirjanduse juhtimise juures oli selge hierarhia, kus kõrgema hierarhilise positsiooniga väljaandele kehtis suurem kontroll sisu ja toimetuse üle.¹¹⁶ Iga rajooni ajalehe peatoimetaja kuulus kohaliku parteikomitee nomenklatuuri ning kinnitas ajalehe temaatilised plaanid ja vastutas sealse sisu eest.¹¹⁷ 1950. aastatel tegutsesid ka rajoonilehtedes eraldi tsensorid, kes võisid olla kohaliku rajooni täitevkomitee esimehed, hiljem pidi toimetaja ise ajalehe sisu eest vastutama.¹¹⁸ Ajalehtede ülesanne oli nõukogude ühiskonnas rahvahulki kaasata ja kaasa mõtlema ergutada, seejuures kasutades ka ajaleheveergudelt kaugemale ulatuvaid võtteid – korrespondentide kaasamist, kirjasaatjate võrgu loomist ja konverentside või arutelupäevade korraldamist.¹¹⁹

Kõigis ajalehtedes oli oma koht parteiteadetele ja propagandasul, kuid rajoonilehtedelt nõuti seda vähemal määral. 1960. aastate lugejauuringute tagajärjel muutusid reeglid veelgi lõdvemaks ja soodustati kohaliku originaalsisu loomist.¹²⁰ Rajoonilehtedes oli ruumi ka järjejuttude, kohaliku ajaloo ning olmeprobleemide kajastamiseks, näiteks kaebekirjade

¹¹¹ Tiit Hennoste; Roosmari Kurvits, *Eesti ajakirjanduse 100 aastat*, (Tallinn: Post Factum, 2019), lk 91.

¹¹² Tiiu Kreegipuu, „Ajakirjandus Nõukogude Eestis külma sõja võitlusvahendina“, *Nõukogude Eesti külma sõja ajal, Eesti Ajalooarhiivi toimetised*, 23(30), koost. Tõnu Tannberg, (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2015), lk 163–199 (lk 170).

¹¹³ Hennoste, Kurvits, *Eesti ajakirjanduse 100 aastat*, lk 112–116.

¹¹⁴ Marju Lauristin; Juhan Peegel; Sulev Uus; Peeter Vihalemm, *Rajoonileht ja lugeja* (Tallinn: Eesti Raamat, 1987), lk 18.

¹¹⁵ Samas, lk 100.

¹¹⁶ Tiiu Kreegipuu, „Eesti NSV trükiajakirjanduse parteilise juhtimise üldpõhimõtted“ – *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (2009), lk 155–178 (162).

¹¹⁷ Samas, lk 163.

¹¹⁸ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987* (Tallinn: Argo, 2007), lk 674.

¹¹⁹ Samas, lk 165.

¹²⁰ Lauristin jt, *Rajoonileht ja lugeja*, lk 80–81.

lahendamiseks või erakuulutuste avaldamiseks.¹²¹ Arvatavasti just neil põhjusel on üht piirkondlikku küsimust nagu kohaliku murdekeele rolli arutatud rajoonilehtedes palju rohkem ja vabamalt kui üleliidulistes lehtedes.

2.1. Põlva rajooni ajalehe Koit juhtum

Üks murdekeeletemaline ajakirjandusskandaal on Põlva rajoonilehes Koit 1969. aastal tekkinud arutelu. Käesolev alapeatükk tugineb 2022. aastal ilmunud põhjalikumale ülevaatele ajakirjas Tuna.¹²² See sõnavahetus ajaleheveergudel kaasas murdeteemalisse vestlusesse õpetajaid üle Põlva rajooni ning keeleteadlasi, lapsevanemaid ja uurijaid ka kaugemalt, näiteks Henno Meriste Emakeele Seltsist ja kirjanik Ain Kaalepi. Põhiküsimuseks oli seejuures – kas murdekeelel (Põlva rajooni kontekstis võru või tartu keel) on kohta koolis ja kodus?

Juhtumi algatas 29. aprillil 1969 Valgjärve kooli emakeeleõpetaja Õie Allikas, kes kurtis ajalehes selle üle, et koolis vohab probleem murdekeelega, mis segab õpilaste korrektset kirjutamist ja eneseväljendust. Selle vastu olevat ta oma koolis hakanud korraldama kirjakeeleringi ning seadnud pioneeridele ülesandeks koridorides valvata õige keele kasutamise üle. Allika artikkel kutsus üles ka teisi koole sarnaseid meetmeid kasutusele võtma, sest murdekeele kasutamine on noortele kahjulik, õpetab roppusi ja pärsib loominguilist. Allikas rõhub tugevalt argumendile, et Lõuna-Eestis räägitav keel ei ole üldse eesti keel ning just seetõttu peaks kõik koolid selle kasutamist piirama.¹²³

Just sellest viimasest argumendist hakkas kinni Karste kooli õpetaja Vilhelmine Küünal, kes ütles, et vastupidi, lõunaeesti keel on „eesti keele vanaisa“, see rikastab kirjakeelt ning pole sugugi ropp või halb. Küll nõustub ta murega selle üle, et lapsed koolis kirjakeeles hästi kirjutada ei oska ja mõned lapsevanemad seda neile õpetada ka ei suuda. Seda soovitab ta aga ravida raamatute ette lugemisega.¹²⁴

Kolmanda artikli autor Aino Prii sõnab samuti, et muidugi on lõunaeesti keel eesti keel, aga et see on loomulikult kaduv nähtus, mille pärast ei pea muretsema. Ta ütleb, et ehkki ta ise ei saanud noorena murdekeelest üldse aru, polevat ta siiski kohanud ühtki õpilast, kes ei mõistaks kirjakeelt. Hoopis halvemaks peab ta õpilaste slängi, sõnade lühendamist ja muud seesugust.¹²⁵

¹²¹ Hennoste, Kurvits, *Eesti ajakirjanduse 100 aastat*, lk 112–116.

¹²² Hipp Saar „„Kas ahju taha või prügimäele?“ Murdeteemaline arutelu 1969. aasta Põlva ajalehes Koit ja selle järelkajad“, *Tuna*, 2/2022, lk 142–148.

¹²³ Õie Allikas, „Sõnad õpetavad, eeskujud tõmbavad kaasa“, *Koit*, 29. aprill 1969, lk 3.

¹²⁴ V. Küünal, „Kas ahju taha või prügimäele“, *Koit*, 27. mai 1969, lk 3.

¹²⁵ A. Prii, „Veel kord emakeelest“, *Koit*, 31. mai 1969, lk 2.

Neljanda arvamusalalduse kirjutasiid kolm Rpina Keskkooli petajat Hilda Kehman, Vello Kaimre ja Leili Valge. Kehman toob välja argumendid, et murdekeelt kõnelevad lapsed saavad koolis halvemini hakkama, eriti Lõuna-Eestis. Ta ütleb, et viimane aeg oleks ka vanematel inimestel lastega kirjakeelt rakida ning et näiteks Virumaal peetakse loomulikuku, et noored raagivad õigesti ja intelligentsemalt. Kaimre meelest võib murdekeelt kodukeelena kasutada, aga kuigi suurte kirjanike kirjatodes on murdekeel rikastav, siis õpilaste kirjandites on murdekeel lihtsalt labane. Parem on seda koolis ja avalikes asutustes vältida, eriti esinduslikes ametites nagu õpetaja või spetsialist hismajandis. Valge lisab oma artiklilogus teavet õpilaste kirjaoskuse kohta ning nendib seost laste koduse murdekeele ja vähese lugemisaktiivsuse vahel.¹²⁶

Viienda artikli kirjutas lapsevanem Liisi Teppo, kes kirjeldab murdekeelt kui midagi sooja ja kodust, mille oskamise üle ta ise vanasti uhkust tundis, aga nuid, saades aru, et murdekeelsetel lastel on koolis raskem, pooldab ta seda, et kõik peaksid kooliminevatele lastele kirjakeele kodus selgeks tegema. Noored võiksid tema arvates murdekeelt kasutada ainult omavahel ja privaatsest.¹²⁷

Seepeale sekkus kohaliku ajaloo uurija Harald Lindjärv, kes ütles, et murdekeele vastu võitlemine on vale, kui õpetajate probleemiks on hoopis õpilaste keelekasutus, roppused ja muu sarane. Tema arvates peaks murdekeeli hoopis kaitsma nagu kultuurimälestisi ning laidab Põlva rajoonis aktiivseid arvajaid, kelle meelest ei sobi murdekeel soklasse või kontserdile.¹²⁸

Seejärel on teada, et kogu juhtumit ja murdekeelte olukorda Võru- ja Põlvamaal arutas Emakeele Selts. Nende nimel kirjutas Henno Meriste Koitu viimase kokkuvõtva artikli, mis vastas otseselt ie Allika muredele ja kisimustele. Keeleteadlaste seisukoha järgi on lõunaeesti keel eesti keel ja seda ei tohi materdada nii, nagu 19. sajandi koolides tehti. Ta kiidab Allika ettevõtmisel kirjakeele ringi loomist ja raamatute lugemist, kuid ütleb, et murdekeele kasutamine peab siiski säilima, sest see rikastab ilukirjandust ja laste keelt.¹²⁹

Lisaks sellele otsustas Emakeele Selts korraldada toonased keelepevad just Võrus ja Torvas, et murdekeelte ja kooli teemat paremini lahendada. Nende enda arvates tingis vaenu murdekeele vastu see, et Lõuna-Eestisse suunati palju õpetajaid mujalt Eestist, kes kohalikku keelt ei tundnud. Keelepevadel seati suuremaks eesmärgiks inimeste ja petajate

¹²⁶ H. Kehman, V. Kaimre, L. Valge, „Murde- ja kirjakeelest“, *Koit*, 3. juuni 1969, lk 3.

¹²⁷ Liisi Teppo, „Kui võtad särgi seljast, jäab veel hame ihu katma“, *Koit*, 5. juuni 1969, lk 3.

¹²⁸ H. Lindjärv, „Ja veel kord emakeelest“, *Koit*, 7. juuni 1969, lk 2.

¹²⁹ H. Meriste, „Märgist moda“, *Koit*, 10. juuni 1969, lk 2.

informeerimine lõunaeesti keeltest ja selle kaitsmine. Aruteludest järeldus siiski, et kooli kontekstis ei tohiks ka keeleteadlaste arvates murdekeelt kasutada, aga igal pool mujal peaks see olema sobilik.

Pärast keelepäevi, mis kohalikku kogukonda murdekeele küsimuses aidata lootsid, kirjutas Ain Kaalep 1970. aasta alguses ülevabariigilises ajalehes Nõukogude Õpetaja artikli, mis läks veelgi edasi murdekeele kaitsmise plaanist ning propageeris selle õpetamist ka koolides, ta kutsus üles õpetama kohalikke kirjanikke ja lugema nende tekste ning noomis õpetajaid, kes on selle vastu. See üleskutse mingit vastukaja või tegutsemist ei leidnud.¹³⁰ 1999. aastal avaldas Kaalep luuletuse „Valgjärve legend“, mis viitas samale juhtumile.¹³¹

Koidu juhtum saavutas seega üsna suure avaliku kajastuse ja jättis jälje võru kultuurilukku. Nende artiklite autorite elulugusid vaadates leiab seoseid mujalt pärit olemise ja murdekeele suhtes vaenulike arvamuste vahel. Keelepäevade arutelude tulemusel jõudsid kaks leeri – keeleteadlased ja õpetajad – kokkuleppele, et murdekeele koht on kodus ja mitteametlikus keskkonnas, mitte koolis või kõnepidamisel. Samas rõhutasid keeleteadlased, et erisusi peab ka märkama, neid koguma ja kõrgelt hindama, millesse on hea kaasata ka õpilasi.

2.2. Murdeteemaliste artiklite hulk ja teemad

Koidu juhtum andis alust uurida, kas ja milliseid artikleid murdekeele teema kohta on nõukogude ajalehtedes veel avaldatud. Et digitaalarhiivide kasutamise puhul mängib olulist rolli ka otsingusüsteemi ülesehitus, arusaadavus ja kasutajaliides, siis on käesolevas uurimistöös kasutatud ainult DIGARI DEA andmebaasis leiduvaid artikleid ning välja jäänud osaliselt ETERAs leiduv Rahva Hää.¹³² Et aga murdetemaatika on pigem kohalik küsimus ning sellest kirjutati Koidu näitel just kohalikes rajoonilehtedes, annab DEA andmebaas siiski piisavalt võrdlusmaterjali.

Analüüs põhineb 308 ajaleheartiklil perioodist 1940 ja 1946–1989. Alates 1944. a II poolest ja 1945. aastast teemasse puutuvast kontekstis murdekeelest kõnelevaid ajaleheartikleid ei leidunud. Kõik kasutatud ajalehed on toodud lisas 2. Valimisse kuuluvad ajaleheartiklid, mis tulid andmebaasist DEA välja otsinguga „murdekeel*“, „murdevead“, „murdevi*“, „rahvakeel*“ ning lisatud on mõned artiklid, mis viitasid eelnevale artiklile samal teemal, kuid kus polnud kasutusel sõna „murdekeel“. Kui sama artikkel kordus eri väljaannetes, näiteks

¹³⁰ Ain Kaalep, „Emakeeleõpetus ei tohi ignoreerida emakeelt“, *Nõukogude Õpetaja*, 17. jaanuar 1970, lk 4.

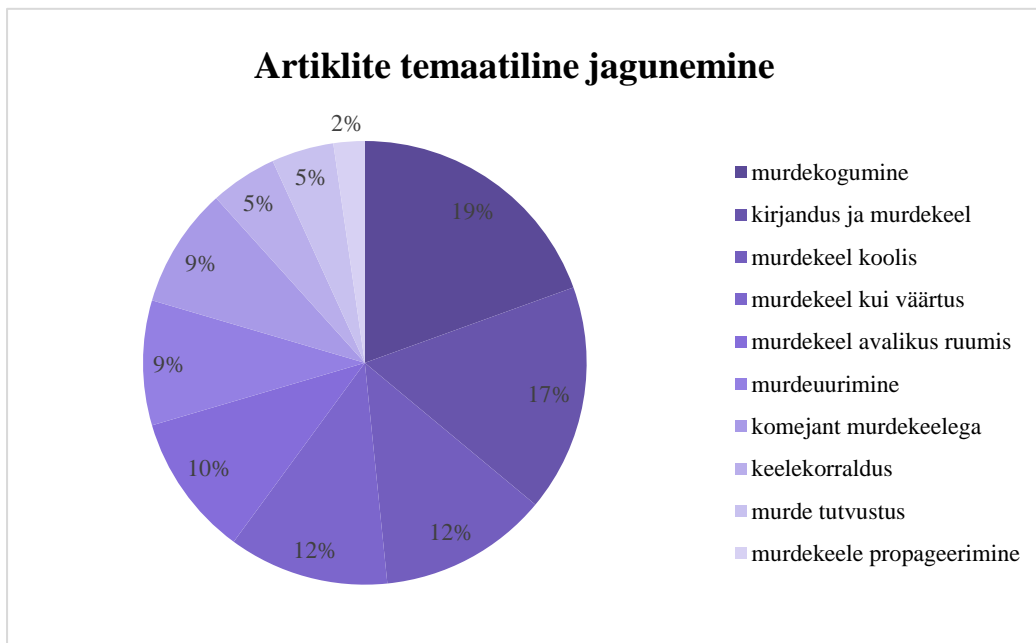
¹³¹ Ain Kaalep, *Haukamaa laulu*, (Võru: Võro Instituut, 1999), lk 45.

¹³² Peeter Tinitis, „Digiteeritud Eesti ajalehed uurimisallikana“ – *Acta Historica Tallinnensia* (ilmumas).

üleskutse murdeid koguda, on see kirja pandud ainult üks kord. Tõenäoliselt saaks erinevate märksõnadega valimit laiendada, kuid praeguse töö mahus ning „murdekeele“ maine uurimise osas paistis see piisav. Välja on jäetud väliseesti ajalehed, artiklid, kus „rahvakeele“ mõiste esines vene keele või kõnekeele kontekstis ja artiklid, mis ei rääkinud murdekeele teemadest, vaid mainisid üksikuid sõnu, nt „x on murdekeeles y“. Lisaks erinevatele rajoonilehtedele kuuluvad analüüsi veel ülikoolide lehed, ülevabariigilised ajalehed nagu Sirp ja Vasar, Nõukogude Õpetaja, Säde ja Noorte Hää.

Kõik artiklid on jaotatud teemade vahel vastavalt sellele, mis kontekstis neis murdekeelest räägiti. Need teemad on: keelekorraldus, kirjandus ja murdekeel, komejant murdekeelega, murdekeel avalikus ruumis, murdekeel koolis, murdekeel kui väärtus ja murdekeele propageerimine. Nende protsentuaalne jagunemine teemade vahel on näidatud joonisel 1.

Joonis 1. Erinevate teemade osakaal murdekeelest kõnelevate artiklite hulgas.



Kõige suurema rühma (19% artiklitest) moodustavad teated, ülevaated ja kuulutused erinevatest murdekeelte ja pärimuse kogumise aktsioonidest. Nende hulka kuuluvad nii õpilastele kui ka täiskasvanutele suunatud võistlused, mille kohta avaldati üleskutseid kõikides rajoonilehtedes. Ajaliselt oli selliseid üleskutseid kõige rohkem 1971. aastal.

Nende eestvõtjaks oli enamasti Emakeele Selts, aga oli ka reportaaže üliõpilastelt, kes välitöödel mingi piirkonna murdejoontega tutvusid. Enamasti on need artiklid täiesti neutraalsed ja ei võta murdeteemade juures muud seisukohta peale selle, et need on huvitav

uurimismaterjal. Küll aga panevad keeleteadlased sageli mingi murdekeele väärtuse seosesse sellega, kui arhailine on inimese jutt. Mida arhailisem, seda ehedam ja parem.¹³³

Väga sarnased kategooriad murdekogumisele on ka murdeuurimine (9%) ja murde tutvustus (5%), mida eristas see, et murdeuurimise puhul oli tegemist enamasti intervjuude või lugudega, kus keeleteadlased rääkisid murrete uurimisseisust või selle tähtsusest oma elus, näiteks keeleteadlase Mari Musta ülevaade ajalehes Kodumaa selle kohta, milliseid arenguid on murdesõnaraamatute koostamisel.¹³⁴ Murde tutvustuse puhul oli tegemist mingi murdekeelse keelekorjel kirja pandud jutu avaldamisega ajalehes, nagu nt ülevaade Elva kandi murretest¹³⁵ või uudis alamsaksa keele taastamisest.¹³⁶

Võru keele kasutamise kohta nõukogude ajal on öeldud, et halba mõju avaldas see, et seda tarvitati naljalugudes, teatritükkides ja raamatutes illustreerimaks rumalat inimest.¹³⁷ Selle töö raames analüüsitud murdekeelele viitavatest ajaleheartiklitest 9% moodustasid tekstid, kus oli mainitud murdekeelt mingi komejandi kontekstis (joonis 1). Enamasti olid need teatri- või raamatuarvustused, kuid esines ka soovitus 1958. aastast kasutada murdekeelt följetonides:

*Suurepärase võtte vastuolu saavutamiseks on minevikulise stiili rakendamine tänapäeva sisu edasiandmiseks. Väga edukalt võiks kasutada piibli stiili, samuti murdekeelt. [...] Följetoni peamiseks ülesandeks on puudust välja naerda, häbimärgistada.*¹³⁸

Ajaleheartiklites on ka palju teateid sellest, et teatrietendustes kasutati murdekeelt. 1946. aastal kiidetakse Hugo Raudsepa kirjutatud komöödia „lopsakat murdekeelt“.¹³⁹ Räpina laulupäevadel kutsusid murdekeelsed teravmeelsused esile naeru.¹⁴⁰ 1960.–1985. aastal on Eestis lavastatud „Pisuhända“ ning ajalehtedes on kiidetud sealset mahlakat ja naljakat murdekeelt.¹⁴¹ 1961. aastal Väike-Maarja näiteringi lavale toodud tüki kohta kirjutatakse ajalehes, et muidu oli tore, „näitlejal on aga praegu raskusi pehme ja voolava lõuna-eesi murde edasiandmisega. [...] Muide, kas oligi vaja Domaaha rolli tõlkida murdekeelde“.¹⁴²

Kriitikat murdekeeltes komejandi tegemise kohta tuleb alates 1960. aastatest aina rohkem. Saaremaalt kirjutatakse, et Albert Uustulndi näitemängu kohta, et „murdekeel muutub

¹³³ A. Langemets „Murdepraktikal Saardes“, *Tartu Riiklik Ülikool*, 15. september 1972, lk 2.

¹³⁴ Mari Must, „Eesti murrete uurimisest Keele ja Kirjanduse Instituudis“, *Kodumaa*, 4. oktoober 1967, lk 2.

¹³⁵ „Teeme juttu rajooni murrakutest“, *Uus Tee*, 14. juuni 1958, lk 2.

¹³⁶ „Murdekeel elustub“, *Sirp ja Vasar*, 11. aprill 1980, lk 7.

¹³⁷ Rainer Kuuba, „Vanavanemate kodukeele aussetõstmine muutunud keeleruumis“, *Sirp*, 2. august 2012.

¹³⁸ N. Pino, „Kuidas kirjutada följetoni?“, *Uus Tee*, 16. detsember 1958, lk 2.

¹³⁹ Enn Tuuling, „Vedelvorst“ Kandles“, *Tööraha Elu*, 2. juuli 1946, lk 4.

¹⁴⁰ „Demonstreeriti rahvakunsti, helisesid laulud, kõlas pillimäng“, *Sotsialistlik Rämpina*, 21. juuni 1958, lk 2.

¹⁴¹ A. Kuusemets, „Pisuhänd“ Roelas“, *Punane Täht*, 1. aprill 1965, lk 3.

¹⁴² R. Alango, „Vaataja ütles: „Jah!““, *Punane Täht*, 16. juuni 1962, lk 2.

mõttetuks, kui sellest saab omaette eesmärk¹⁴³. Ka nukufilmi „Hammasratas“ kohta kirjutatakse 1971. aastal, et sealse murdekeelse tegelase Liivaku Leena vastane satiir „tabab nagu suurtükipauk varblast“, sest aeg olevat muutunud.¹⁴⁴ 1969. aastal Emakeele Seltsi korraldatud keelepäevade kokkuvõttes tuuakse eraldi välja, et murdekeelt ei tohi kirjanduses kasutada ainult naeruvääristamise eesmärgil.¹⁴⁵

Komejandi alla on liigitatud ka mõned teated sellest, et üritusel kanti ette murdekeelne luuletus või lugu, isegi kui see polnud kuidagi negatiivne või naljategemisega seoses. Kooliõpilaste murdeluuletuste esitamisse suhtutakse pigem austusega. Seto leelo esitamist samuti austatakse. 1970. aastate lõpus asus Võru kultuurimaja Kannel juures pilkava nimega ansambel „Võro matsi“ (e.k. Võru matsid).¹⁴⁶

Ehkki murdekeeles kõnelemist avalikus kohas või koolis ei peetud heaks tooniks, on murdekeeles kirjutamine läbi nõukogude aja hinnatud kui kirjandust rikastav nähtus. Selleteemalisi artikleid oli valimist 17% ehk teemat võib pidada ka väga populaarseks. Hinnangud murde keeles kirjutajatele on valdavalt positiivsed, ehkki see oleneb ka väga kirjanike profiilist. Kirjanik Kauksi Ülle on öelnud, tema kooliajal vaikiti maha kõik võrukeelsed kirjanikud ning neid koolis ei õpetatud, luues mulje, et võrukeelseid kirjanikke pole olemas olnudki. Nende seas näiteks oma kodukandist pärit Artur Adsonist või Raimond Kolgast ei teadnud ta midagi enne ülikooli.¹⁴⁷ Mahavaikimise põhjuseks oli ilmselt nende pagulusse minek ja poliitiline sobimatus.

Ajakirjanduses ei räägita samuti pagulaskirjanikest eriti palju, küll aga mainitakse näiteks, et Enn Tuulingu lõunaeesti keel olevat palju ehedam ja parem kui Artur Adsoni oma.¹⁴⁸ Peale Võrumaalt pärit Enn Tuulingu räägiti ajalehtedes positiivselt ka Nikolai Baturinist, Ain Kaalepist, mainitakse samuti Jaan Kaplinski ja Eha Lättemäed.¹⁴⁹ Muutuse tõi 1980. aastate lõpp, kui Raimond Kolk Eestit külastas ja tema loomingust rääkimine jälle avalikuks sai. Seejärel ilmus ka ajalehtedes mitmeid ülevaateid tema loomingust ja elukäigust.¹⁵⁰

Analüüsist selgub, et peale Tallinnas ilmunud ajalehtede käsitleti murdekeele teemasid kõige rohkem Lõuna-Eestis, aga ka Saaremaal, mida võibki pidada tugevama regionaalse

¹⁴³ E. Ohak, „Õiges sõiduvees“, *Kommunismiehitaja*, 25. oktoober 1962, lk 3.

¹⁴⁴ Karl Tamberg, „Eesti nukufilmist tänapäeval“, *Kodumaa*, 31. märts 1971, lk 5.

¹⁴⁵ A. Klink, „Võru III keelepäev“, *Koit*, 28. oktoober 1969, 1.

¹⁴⁶ Leili Rinne, „Võru 1979“, *Tööraha Elu*, 12. juuni 1979, 3.

¹⁴⁷ Autori intervjuu N3 (1971 Rõuge). Intervjueeritav andis loa oma nime kasutada.

¹⁴⁸ Karl Laane, „Enn Tuulingu elutööst“, *Tööraha Elu*, 7. juuli 1981, lk 3.

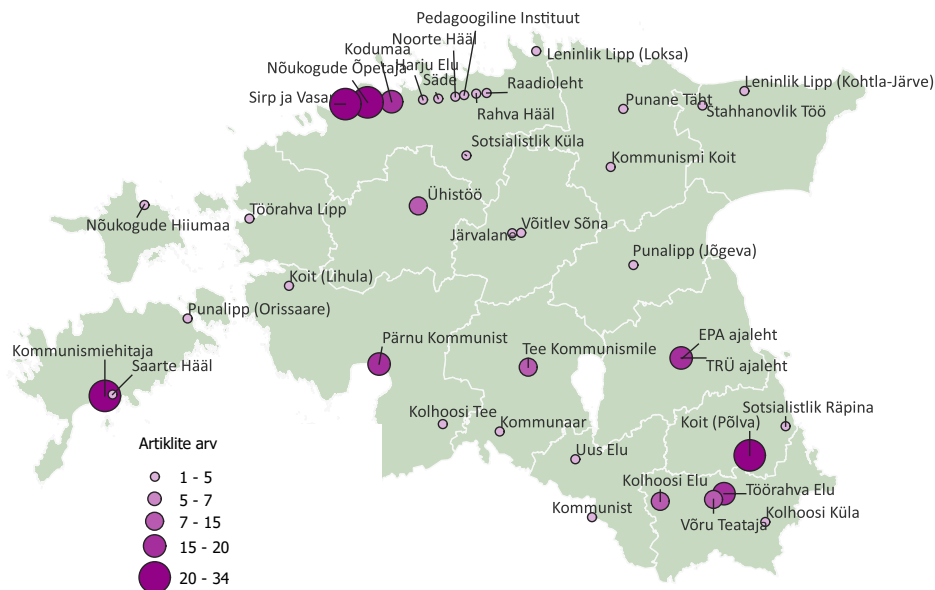
¹⁴⁹ Silvia Nagelmaa, „Keski veerip lugede“, *Sirp*, 11. juuli 1975, lk 5.

¹⁵⁰ Heino Sikk, „Raimond Kolga tähtpäevaks“, *Võru Teataja*, 23. veebruar 1989, lk 4.

identiteediga piirkondadeks (joonis 2). Siiski ei saa öelda, et artiklite arv peegeldaks otseselt kohaliku murdekeele aktiivsust või elavaid probleeme, palju oli tegemist universaalse üleriikliku infoga murdekogumisaktsioonidest, keelenormeerimisest, kohanimede muutmisest jne.

Joonis 2. Murdekeelest kirjutatud ajalehede üle-eestiline jaotus ja artiklite hulk.

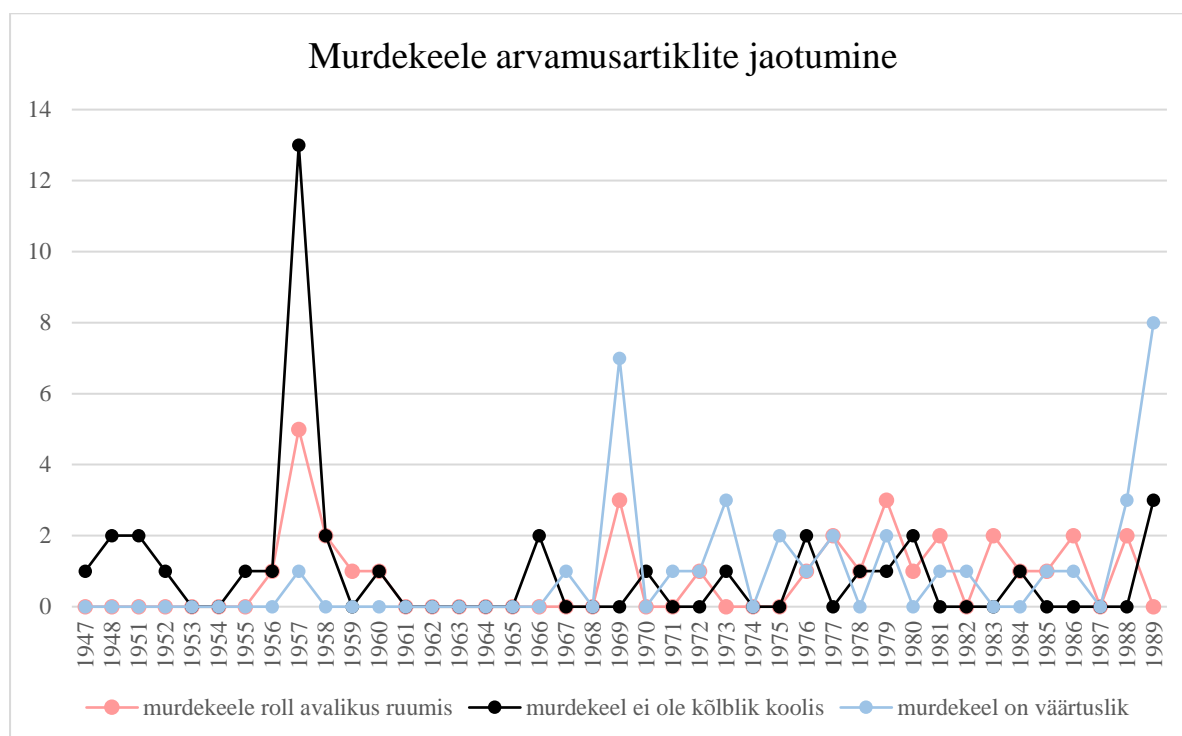
Murdekeele teemasid puudutanud ajalehed 1946–1989



2.3. Arvamusartiklid

Kategooriad, mille põhjal saab kõige paremini vaadelda inimeste ja autorite suhtumist murdekeelde, on murdekeel koolis (12%), murdekeel kui väärtus (12%), murdekeel avalikus ruumis (10%) ja murdekeele propageerimine (2%). Vaadeldes nende kategooriate levimist ajas, kerkivad esile selged trendid sellest, millal murdekeele üle vaidlemine oli levinud ja millal vähem levinud ning mis oli valdav avalik arvamus. Joonisel 1 on näha kolme kõrgperioodi – aastatel 1957, 1969 ja 1989 – arvamusartiklite levik. Saab jälgida ka seda, milline arvamus toona peale jäi.

Joonis 3. Murdekeelt puudutavate arvamuskirjelduste temaatiline ja ajaline jaotus.



Üldiselt võib tähendada trendi, et 1960. aastateni domineerisid lood ja arvamused sellest, miks on murdekeel koolis kahjulik. 1970. aastatel stabiliseerus murdekeele väärtustest rääkimine ja nostalgilises võtmes arutelud. 1980. aastate lõpus läks murdekeelest kõnelemine just Võrumaaga seoses eriti hoogsaks ning hakkas murdekeele teadlik propageerimine ja koolides õpetamise mõtte arutamine.

1969. aastast on nii palju artikleid, sest siis leidis aset Koidu juhtum (vt peatükk 2.1), kus õpetaja Õie Allika kurtmisele koolis kasutatava murdekeele üle reageerisid teised oma artiklitega.¹⁵¹ Uurimistöö käigus selgus, et 1957. aastal leidis väga sarnane skandaal aset ka Antsla rajoonis, mille järelkajad ületasid rajooni piire ning tekitasid suurema poleemika murdekeele teema ümber. Selle detailidest ja ulatusest on lähemalt juttu peatükis 2.3.1.

Kui peamiselt oli arvamuse avaldamise alus see, mis toimub koolides õpilaste murdekeelse kõnega, siis mõnel korral mainiti, et ka mujal avalikus ruumis põhjustab murdekeele kõnelemine meelehäärmi. Põlva kultuurimaja juhataja M. Pedajas pahandas 1957. aastal selle üle, et murdekeelt kõneldakse raamatukogudes, kultuurimajas ja teatrietendusel ning et selle „väljajuurimiseks“ peaks iga kultuuritöötaja eeskujulikkude eesti keelt kõnelema.¹⁵² Põlvas

¹⁵¹ Saar „„Kas ahju taha või prügimäele?““ Murdetemaaline arutelu 1969. aasta Põlva ajalehes Koit ja selle järelkajad“.

¹⁵² M. Pedajas, „Kultuuritöötaja isiklik eeskuju“, *Koit*, 2. aprill 1957, lk 2 ja 4.

kurjustati 1958. aastal ka selle üle, et sööklas on sildid kirjutatud „võimalikult suupäraselt murdekeele rääkijale“¹⁵³ ning 1959. aastal, et poodides kliente murdekeeles teenindatakse. See olevat väga ebaviisakas isegi siis, kui jutule lisada väljend „pallõsi väega“ (e.k. palun väga).¹⁵⁴

Alates 1970. aastatest kirjeldati murdekeelt avalikus ruumis pigem nostalgiovõttes või neutraalselt, nende ajalehtede hulka liigitusid artiklid, kuis mainiti murdekeeles laulmist, luuletuse lugemist jms. Eriti palju tuli sellest juttu ansambel „Leegajuse“ tegutsemisega seoses ja seto leelotraditsiooni edendamisel.¹⁵⁵ Positiivselt hinnati siis seda, kui kohalikud ikka oma keelt räägivad, näiteks Sõrvemaal.¹⁵⁶

Piirkondlikult jagunes enamik murdekeelest kui probleemist rääkivaid artikleid võru keele piirkonda – Antsla, Põlva, Vastseliina, Räpina ja Võru rajooni ajalehtedesse. Teiseks esines teateid seto keele aladelt Pankjavitsast ja Luhamaalt. Üksikuid mainimisi oli ka tartu keele aladelt, näiteks heideti Elva rajoonis ette, et mõnes koolis ei paranda õpetajad murdevigu.¹⁵⁷ Üks artikkel mulgi keele aladelt Karksi-Nuiast mainis samuti aktiivset võitlust murdekeele vastu.¹⁵⁸ Õigekeelsusprobleeme, mille üheks põhjuseks peeti murdekeelt, mainiti ka Väike-Maarjas ja sealse kooli direktor esindas samal teemal õpetajaid ka Emakeele Seltsi arutelupäeval.¹⁵⁹

Väike-Maarja, Karksi-Nuia ja Elva õpetajate probleemikirjeldused jäid siiski üksikuteks juhtumiteks 1957. aastal, kui ülevabariigiliselt oli samal teemal palju kirjutatud ja arutatud. Raske on hinnata, kui suur osa murdekeelest kõnelevaid artikleid just võru keelest rääkisid, sest toonased terminid taandasid nii lõunaeesti keeled kui eesti keele murded võrdsele terminile „murdekeel“. Võru keele aladel kerkis diskussioon aga selgelt palju suuremaks kui mujal, kaasates inimesi eri elualadelt ning pikema aja jooksul.

2.3.1. Antsla ajalehe Kolhoosi Elu juhtum

Kõige rohkem murdekeele-teemalisi arvamuskirjeldusi on aastast 1957. Seejuures on eriti tuline ja mitmekülgne arutelu Antsla rajooni ajalehes Kolhoosi Elu, mis nii mõnelgi moel sarnaneb Põlva Koidu juhtumiga 1969. aastast – mõlemas on murdekeele kasutamise põhiküsimus, kas ja kuidas see koolielus avaldub ja muret tekitab, kirjutajateks haridustöötajad. Kolhoosi Elu

¹⁵³ S. Sinep, „Põlva keeletargad ehk miks õigesti kirjutada, kui valesti saab“, *Koit*, 12. juuli 1958, lk 2.

¹⁵⁴ S. Raat, „Mõtteid töökultuurist“, *Koit*, 10. oktoober 1959, lk 2 ja 4.

¹⁵⁵ Igor Tõnurist, „Seto laul Leningradis“, *Koit*, 20. aprill 1972, lk 2.

¹⁵⁶ Enda Naaber, „Jäädvustamaks Sõrvemaad“, *Kommunismiehitaja*, 21. august 1979 lk 2.

¹⁵⁷ Raid, „Arutati õppe- ja kasvatustöö olukorda rajooni koolides“, *Uus Tee*, 15. veebruar 1958, lk 3.

¹⁵⁸ H. Hellermaa, „Murdevigade ravimine eesti keele tundides.“, *Nõukogude Õpetaja lisaleht Abiks Õpetajale*, 17. detsember 1957.

¹⁵⁹ E. Leppik, „Võitlusest murdevigadega koolis“, *Kommunismi Koit*, 15. jaanuar 1957, lk 2.

ajalehetoimetusel oli samuti mingisugune roll arutelu algatamisel ning kokkuvõtete tegemisel koostöös Tartu Edasi toimetusega, kuid nende arhiiviallikad pole säilinud, et selle käigu kohta oleks võimalik midagi täpsemalt järeldada.

Tabel 1. Antsla ajalehe Kolhoosi Elu 1957. aasta murdekeele arutelu teemalised artiklid.

Pealkiri	Autor	Autori amet	Kuupäev
Räägime õiget eesti keelt!	J. Martin	õppealajuhataja Antslas	31.jaan
Keel olgu lihtne ja selge	N. Repän	eesti keele õpetaja Kuldres	12.veebr
Arendagem mitte üksi keele-, vaid ka kõnelemisuskust	L. Türk	õpetaja Mõnistes	12.märts
Kirjakeelest, murdest ja murrakust	H. Ploom	õpetaja Varstus	30.märts
Purismi ja ühekülguse vastu	E. Aarna	eesti keele õpetaja Antslas	02.apr
Häälamisvigadest	S. Kaarheit	õpetaja Varstus	09.apr
Märkmeid keelest ja kirjandusest	A. Reigo	direktor Kurenurmes	13.apr
Ühekülgusega „ühekülguse“ vastu	J. Martin	õppealajuhataja Antslas	16.apr
Ühekülgusega „ühekülguse“ vastu jätk	J. Martin	õppealajuhataja Antslas	18.apr
Meie mõttevahetus keeleküsimuses: Vastuväiteid	K. Veri	direktor Antslas	20.apr
Meie mõttevahetus keeleküsimuses: Vastuväiteid jätk	K. Veri	direktor Antslas	23.apr
Järelhüüe ühele diskussioonile	Ed. Vääri	TRÜ töötaja	22.juuni

Antsla murdekeele diskussiooni alustas kohalikus rajoonilehes Kolhoosi Elu Antsla Keskkooli õppealajuhataja Johannes Martin. Tema artikli „Räägime õiget eesti keelt!“ ajendiks oli koolidevahelise kirjandusvõistluse tulemused, kus selgus õpilaste murettekitavalt halb keeleoskus. Oma artiklis leiab ta halvale keeleoskusele põhjuseid, millest üks olevat Antsla rajooni oludes täiesti kindlasti murdekeel.¹⁶⁰ Vastusena iseenda küsimusele, kuidas murdekeelde suhtuda, vastab ta, et „kategoriliselt eitavalt“.¹⁶¹ Järgneb pikk arutelu, mis murdekeele kahjuks kõneleb argumentidega, et see on feodaalajastu primitiivne pärand ning grammatiliselt liialt eesti keelest erinev, mis kahjustab keeleoskust. Oma arutelu lõpetab ta aga hoopis noodil, et murdekeelt peab siiski uurima ja „ühiskeele mitmekesistamiseks kasutama“, sest „keegi ei võitle ju keele rikastamise, vaid selle risustamise vastu“.¹⁶²

Kahe nädala pärast 12. veebruaril kirjutas Kuldre kooli eesti keele õpetaja N. Repän, et ta on väga tänulik, et murdekeele diskussioon on Antsla rajoonis esile kerkinud. Ta nendib ka ise probleemi, et noorte kõnekeel on lohakas ja et vanemate inimeste murdekeel on madalama

¹⁶⁰ Johannes Martin, „Räägime õiget eesti keelt!“, *Kolhoosi Elu*, 31. jaanuar 1957, lk 3.

¹⁶¹ Samas.

¹⁶² Samas.

hariduse tõttu lubatud, kuid noortel ei tohiks see nii olla. Nemad peaksid „kõigi eelduse kohaselt rääkima vähemalt enam-vähem korralikku rahvakeelt kui mitte kirjakeelt“.¹⁶³ Seejärel annab ta korraliku keeleajaloolise ülevaate põhja- ja lõunaeeesti keele ajaloost ning Võru murde jagunemisest kolme murrakusse. Ta ütleb, et on arusaadav, et varem ei saanud põhja- ja lõunaestlased üksteisest aru, kuid et tänapäeval on see lubamatu. Kõigil tuleb tema sõnul leppida ja arvesse võtta, et nüüd on võitluste tulemusel domineerivaks tallinna keel ja seetõttu peab end kokku võtma ja kasutama. Lisaks sellele toob ta rea näiteid võrukeelsetest väljenditest ja ütlustest, mida lapsevanemad ja lapsed koolis kasutavad ning kutsub üles õpetajaid ja täiskasvanuid ise eeskujulikumalt korrektselt rääkima.¹⁶⁴

Arutellu siseneb ka Mõniste kooli õpetaja Linda Türk, kes kõneleb oma kogemusest õpilaste kõne ja keelega koolis ning ütleb, et tahaks veelgi rohkem kuulda positiivseid näiteid, mida on õpetajad selles vallas saavutanud. Lisaks murdekeele probleemile tõstab ta esile õpilaste väljendusjulguse, mis järjest kahaneb. Selle põhjuseks nimetab ta levinud enesekontrolli ja -kriitika arenemist.¹⁶⁵ Identiteediuurijad on aga leidnud, et väljendusjulguse juures on suur roll sellel, kas inimest on varasema käitumise eest otseselt häbistatud või on nad sotsiaalsetes olukordades näinud, kuidas teised oma öeldu, keelekasutuse või muu pärast täbarasse olukorda satuvad. Selliseid situatsioone hakatakse vältima.¹⁶⁶

30. märtsil annab ka Varstu kooli õpetaja omapoolse ülevaate olukorrast, mida tema on koolis märganud: milliseid vältevigu ja õigekirjavigu õpilased murdekeel mõjul teevad. Ta ütleb, et lõunaestlastel on praegu „kaks keelt“ – üks kodus ja teine ametlikult koolis. Olukorda kirjeldavat see, et vanemad inimesed räägivad ainult murdekeelt, keskmine ja noorem põlvkond segakeelt. Temagi nendib, et murretesse ei tohiks suhtuda halvustavalt, vaid „tuleb Võru murret uurida, et sealt leida vahendeid kirjakeele rikastamiseks“.¹⁶⁷

Palju suurema emotsionaalsusega kui varasemad õpetajate kirjutised sekkub arutellu E. Aarna nimeline isik, kes vastab otseselt Johannes Martini algele tekstile ning teeb etteheiteid kõigile varasematele kirjutajatele, kes murdekeele vastu on kõnelnud. Ta ütleb, et vastastel on küll „tuline õigus“, kuid murdekeelte tundmine aitab just lahendada probleeme, mida õpetajad on koolides esile toonud. Ta jutustab veel kirjandusest, nii Tammsaarest kui Adsonist ja Gustav

¹⁶³ N. Repän, „Keel olgu lihtne ja selge“, *Kolhoosi Elu*, 12. veebruar 1957, lk 3.

¹⁶⁴ Samas.

¹⁶⁵ L. Türk, „Arendagem mitte üksi keele- vaid ka kõnelemisuskust“, *Kolhoosi Elu*, 12. märts 1957, lk 3.

¹⁶⁶ Czub, Tomasz, „Shame as a self-conscious emotion and its role in identity formation“ – *Polish Psychological Bulletin* 44 (2013), lk 245–253 (246).

¹⁶⁷ H. Ploom, „Kirjakeelest, murdest ja murrakust“, *Kolhoosi Elu*, 30. märts 1957, lk 2.

Suitsust, kelle teostes on murdekeelel oluline roll. Ta ütleb, et väide nagu põhja- ja lõunaestlased ei saaks üksteisest aru, on täielik vale ja et tänapäeval ei kõnelegi keegi enam keegi täielikult murdekeeles. Ta teeb kriitikat surmigavatele grammatikatundidele ja kamandab õpetajaid murdekeele näiteid seal enam pruukima.¹⁶⁸

Nädala pärast ilmub veel ühe õpetaja tekst – Salme Kaarheit Varstust kirjutab, et „muidugi ei saa lõunaestilist keelepruuki kaotada. Selline soovgi tunduks donkihhotlik.“¹⁶⁹ Samas kirjutab ta, et kes ise teadlikult ei loobu oma murdepärasustest keeles, selle päritolu igavesti määratletavaks tema suulise keele kaudu. Ta ütleb, et õpetajad ja täiskasvanud ka ise ei suuda loobuda vokaalharmooniast, tagasilbi „õ“-st ja mitmuse liiga tugevast hääldamisest. Kirjasõnas olevat kõik vanemate klasside õpilased siiski tublid ja kirjakeelepärased.¹⁷⁰

Kurenurme kooli õpetaja A. Reigo lisas, et tema meelest on liialdus tõmmata murdekeele vastu üles võitlus kõigest sel põhjendusel, et õpetajatel on muidu koolis raske oma tööd teha. Ta ütleb, et murdekeel on väga hea vahend rikkama kirjanduskeele loomisel. Samas on kooli ülesanne õpetada lapsi „õigesti kujutama tüüpilist“, täpselt nii, nagu seda teeb Hans Leberecht oma raamatus „Valgus Koordis“.¹⁷¹

Johannes Martin vastas E. Aarna artiklile kaheosalise tekstiga,¹⁷² lükates ümber pea kõik Aarna välja toodud argumendid. Ta ütleb, et murdekeele kasutamine kõnekeelena koolis on lubamatu ja raskendab õpilaste õppimist. Aarna seisukohale, et murdekeelt peab kõnelema, et oleks midagi uurida, vastab Martin, et küllalt on neid, kes ainult murdekeelt oskavadki, kuigi rahvuskeel „risustab“ murdekeelt. Murdekeele õigustamine oleks tema arvates vastuseis edasipüüdlikkusele ja „arenguseadusele“. Aarna soovitusel kohta kasutada murdekeelt foneetika seletamiseks ütleb ta, et selle õpetamine üldhariduskoolis pole „üldse jõukohane“.¹⁷³ Ta seob keele ka marksistliku teaduse käsitlusega, mille kohaselt määrab keel ka mõtete suunda ning õige kirjakeele kõnelemine toob kaasa ka õiged mõtted.¹⁷⁴ Kirjakeelt tuleb harjutada ja vältida selles vulgarisme, nagu tõi Repän oma artiklis välja. Kirjanduse kohta ütleb ta, et seal kasutavad head kirjanikud murdekeelt vaid sel määral, et see oleks rahvakeele kõnelejale arusaadav. Adsoni kirjatööd Võru murdes olevat aga täiesti unustatud.¹⁷⁵

¹⁶⁸ E. Aarna, „Purismi ja ühekülguse vastu“, *Kolhoosi Elu*, 2. aprill 1957, lk 2.

¹⁶⁹ S. Kaarheit, „Hääldamisvigadest“, *Kolhoosi Elu*, 9. aprill 1957, lk 3.

¹⁷⁰ Samas.

¹⁷¹ A. Reigo, „Märkmeid keelest ja kirjandusest“, *Kolhoosi Elu*, 13. aprill 1957, lk 3.

¹⁷² J. Martin, „Ühekülgusega ühekülguse vastu“, *Kolhoosi Elu* 16. aprill 1957, lk 2 ja 18. aprill 1957, lk 3.

¹⁷³ Martin, „Ühekülgusega „ühekülguse“ vastu“, lk 3.

¹⁷⁴ Samas.

¹⁷⁵ Samas.

Ka Antsla õpetaja ja hilisem direktor¹⁷⁶ K. Veri vastab Aarna artiklile omapoolse kaheosalise tekstiga sellest, et nostalgitsemine rehetarede, hapu kalja ja murdekeele kohta ei ole tänapäeval adekvaatne. Tema sõnul on Aarna eesmärk vaid poleemikat tekitada ning sõna “purism“ kasutamine murdekeele suhtes kriitiliste inimeste suunas viitab lausa rahvuste omavahelisele vaenamisele, mis selles kontekstis ei päde. Ta ütleb, et keegi ei vaidle kirjanduses murdekeele kasutamise või selle uurimise vastu, kuid see, et „sm. E. Aarna peab vajalikuks murdekeele tundmise kõrval ka veel selle kõnelemist /.../ tekib küll tahtmatult tunne: kas me liigume tõepoolest ajas edasi või on pandud korruga kõik tagurpidi vutama“. ¹⁷⁷ Lisaks Aarnale astub Veri vastu ka Reigo öeldule, kes väitis, et murdekeelt mõistvate laste sõnavara on tunduvalt rikkam ning kirjutab iroonilise hääletusena:

Ta [Reigo] muuhulgas väidab, et «lapsed, kes kõnelevad murret, olevat sõnavara poolest tunduvalt (NB!) rikkamad kui need lapsed, kes kõnelevad maast-madalast ainult kirjakeelt. Milline huvitav tähelepanek! Ja millise huvitava järelduse võiks sellest teha: mida mahajäänumast kolkast laps pärit, seda rikkalikum ta sõnavara, sest murret kõneldakse ju suhteliselt seal rohkem, kus kultuurilised mõjutused väiksemad. Kui see tõepoolest peaks nii olema, siis tuleb välja, et oleme koos Fr. R. Kreutzwaldi ja teistega lausa kahju teinud ja asjata tuisulasi ning nende kandiliste ratastega vankreid taga kiusanud. Ega ometi viimati kohalikku murret kõnelev päris- ja teoori ise ka polnud kultuuriliselt rikkam kui meie tänapäeva haritud ja arenenud nõukogude inimene?!...¹⁷⁸

Aarna üleskutsesele tohmanite kohta „tohman“ öelda toob ta välja NSV Liidu kriminaalkodeksi paragrahvi, mille järgi säärane „ausus“ saab karistatud. Vulgaarsused peavad tema meelest jääma minevikku, nii nagu ka murdekeel ja feodaalne mõtteviis. ¹⁷⁹

Pisut alust on arvata, et Eduard Aarna, Karl Veri ja Johannes Martini tugevatele lahkarvamustele võis alust anda ka isiklik või poliitiline konflikt. 1952. aastal, kui direktor oli Karl Veri, on märgitud, et Antslas on puudu emakeeleõpetaja ja kas oblasti haridusosakond lubaks neil endise õpetaja (ja direktori 1945–1950) Aarna tagasi kutsuda, ehkki ta on varem vallandatud. ¹⁸⁰ 1957. aastal oligi Aarna tagasi ning direktoriks Johannes Martin. ¹⁸¹ Vambola

¹⁷⁶ K. Veri, *Valgamaa kodulooline andmebaas*, <https://isik.test.pix.ee/index064c.html?id=888>, [vaadatud 17.03.2025].

¹⁷⁷ K. Veri, „Vastuväiteid“, *Kolhoosi Elu*, 20. aprill 1957, lk 3.

¹⁷⁸ Samas.

¹⁷⁹ K. Veri, „Vastuväiteid“, *Kolhoosi Elu*, 23. aprill 1957, lk 3.

¹⁸⁰ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), VAMA.V-297.1.44, l 13. Antsla rajooni Haridusosakonna juhataja kiri Tartu Oblasti TSN TK Haridusosakonna Kaadrite Osakonnale, 3. oktoober 1952.

¹⁸¹ „Ajalugu“, *Antsla Gümnaasiumi kodulehekülj*, <https://www.antslakk.edu.ee/et/meie-koolist/ajalugu>. [vaadatud 08.05.2025].

Raudsepp on meenutanud, et selle kolmiku korraldatud diskussioonid kohalikus ajalehes Kolhoosi Elu olid tähelepanuväärselt sisukad.¹⁸²

K. Veri artikkel jäi selles reas viimaseks, kuid ajalehe Nõukogude Õpetaja teatel viidi arutelu hoopis laiemale pinnale ning Kolhoosi Elu toimetus korraldas üheskoos Tartu Edasi toimetuse ja Eduard Vääriga TRÜ-st arutelupäeva, et murdekeele küsimust lahata.¹⁸³ Artikkel selgitab lõuna- ja põhja-eesti hõimude erinevat põlvnemist ning et Paul Ariste keeleteaduslike uurimuste kohaselt ongi nende hõimude kahest eri keelest arenenud põhjaeesti ja lõunaeesti keel, mis parajasti ajapikku lähenevad ja samaks saavad, olles eesti rahvuse ühiseks aluseks. Arutelupäeval olivat kiidetud J. Martini initsiatiivi õpetajate omavahelisest suhtlusest murdekeelt välja juurida, etteheitega, et see „uinutab õpilaste valvsuse“.¹⁸⁴

Siiski mõisteti arutelupäeval hukka Martini tahe murdekeele vastu võidelda, see olevat saksa ja prantsuse rahvaste komme, mis ei kõlba nõukogude ühiskonda. Ka murdekeele sidumine feodaal-ajastuga olevat vale, sest see pärineb varasemast, „ürgkogukondlikust ajast“. Kurenurme õpetaja Reigo argument, et murdekeelt ja kirjakeelt mõistvate laste sõnavara on mitmekesisem, lükati aga ümber, sest et kirjakeele sõnavarasse kuulub ka suur osa murdesõnu. Kohtumise tulemusena loodeti arendada juhiseid Lõuna-Eesti kooliõpetajate keeleõppeks ning kutsuda üles valvsusele nii õpilaste kui täiskasvanute keelekasutuses.¹⁸⁵

Antsla diskussiooni järelkajasad ja kõrvalmõjusid on näha ka mujal, näiteks sama ajalehe huumoninurga kirjutistes.¹⁸⁶ Rāpinas avaldas Piiraja kooli eesti keele õpetaja väga sarnase ülesehituse ja teemaga artikli nagu Johannes Martin. See kõneles peamiselt seto keele mõjul rajooni kooliõpilaste tehtud keelevigadest, viidates feodaalsele korrale ja kultuuritusele neis, kes murdekeelt kasutavad. Kusjuures olevat probleem nii suur, et õpilased ei saa vahel üldse aru, mida õpetaja klassi ees kõneleb.¹⁸⁷ Ka pärast diskussiooni lõppu septembris kirjutas Kolhoosi Elu toimetusele õpetaja Petseri rajoonist Pankjavitsast, kus olevat samuti suur mure õpilaste murdekeelsusega ning pakub võimalust sõbrunemiseks ja korrektse eesti keele õppimiseks.¹⁸⁸

Kui võrrelda Antsla artiklisarja põhilisi seisukohti ja tulemust kümme aastat hiljem toimunud Koidu juhtumiga, on väga sarnane teema emotsionaalne laetus ja lai reageering ühele artiklile,

¹⁸² Vambola Raudsepp, „1950. aastate Antsla Keskkool“, *Tööraha Elu*, 7. mai 1988, lk 6.

¹⁸³ Eduard Väari, „Järelehüüe ühele diskussioonile“, *Nõukogude Õpetaja*, 22. juuni 1957, lk 3.

¹⁸⁴ Samas.

¹⁸⁵ Samas.

¹⁸⁶ „Tee teemajas“, *Kolhoosi Elu*, 27. aprill 1957, lk 4.

¹⁸⁷ P. Lehestik, „Murdest ja murdevigadest“, *Sotsialistlik Rāpina*, 26. veebruar 1957, lk 2.

¹⁸⁸ L. Nelvelt, „Huvi eesti keele vastu“, *Kolhoosi Elu*, 26. september 1957, lk 3.

mis mustas murdekeelt. Antslas oli arutelu käivitajaks Johannes Martin ja Põlva rajoonis Valgjärvel Õie Allikas.¹⁸⁹ Mõlemal puhul järgnes erinevate õpetajate kurtmine selle üle, et õpilaste kõne ja kirjutamisoskus on murdekeele aladel probleemne. Antsla juhtumid tõid samas õpetajad välja palju rohkem konkreetseid näiteid väljendite kohta, mida kõike koolis kasutatakse ning pahandasid ka selle üle, et õpetajad omavahel murdekeelt kõnelevad. Seda Põlvas välja ei toodud.

Põlva puhul on iseloomulik aga skandaali veelgi laiem haare – peale õpetajate avaldasid arvamust ka üks lapsevanem, koduloouuriija ja lõpuks sekkusid keeleteadlased.¹⁹⁰ Mõlemal puhul on väga sarnane ka skandaali lõpuks avaliku arutelu korraldamine – Koidu puhul Emakeele Seltsi keelepäevad 1969. aasta oktoobris ning Antslas arutelupäev ajalehetoimetuse eestvõttel.

2.3.2. Murdekeele kriitika põhirõhk Lõuna-Eestis

Enamik rajoonilehtedes ja ülevabariigilistes lehtedes ilmunud artikleid käsitlesid küll üldiselt murdekeeli, kuid et arvamused rohkem ilmnes just ajaloolistel võru keele aladel, saab kõigi murdekeelte kohta tehtud järeldusi arvestada ka võru keele puhul, aga ei pruugi saada teiste lõunaeesti keelte või Eesti murrete puhul.

Enamasti olid murdekeelt puudutavate artiklite autorid õpetajad, kes avaldasid arvamust, kriitikat ja soovitusi lähtudes oma kooli muredest ja õppeedukusest. Peamiselt kannustas seda tegema halb õppeedukus Lõuna-Eesti koolides, viies kiire seose murdekeele kasutusulatuse ja laste rumaluse vahele. Teateid sellest, et kooli lõpetamisel, eksamite ja kirjandite kirjutamisel on õpilastel raske justnimelt murdekeelest tingitud vigade tõttu, on alates 1947. aastast ajalehtedes ilmunud nii üleliidulistes ülevaadetes¹⁹¹ kui ka Võru rajooni õpetajate nõupidamiselt, kus seda mainitakse kui komistuskivi hea eesti keele omandamisel ning mida tuleb edaspidi „igati vältida“.¹⁹² Esimest korda tõstatati 1951. aastal Vastseliinas teema, et ka vahetunnis ja kodus tuleb soodustada lapsi rääkima muidu tavalise murdekeele asemel kirjakeelt.¹⁹³

¹⁸⁹ Saar „„Kas ahju taha või prügimäele?““ Murdeteemaline arutelu 1969. aasta Põlva ajalehes Koit ja selle järelkajad“, lk 142.

¹⁹⁰ Samas, lk 148.

¹⁹¹ L. Hallop, „Milles algkooliõpetaja komistab“, *Nõukogude Õpetaja*, 28. mai 1948, lk 3.

¹⁹² K. Ojalepp, „Uutele saavutustele rahvahariduse alal“, *Tööraha Elu*, 28. august 1951, lk 4.

¹⁹³ A. Mänd, „Vastseliina Keskkooli juures olevametoodilise ringi töökoosolekult“, *Kolhoosi Küla*, 19. detsember 1951, lk 2.

Arvestades seda, et ka 1930. aastatest on teateid üksikutest murdekeelega tekkinud konfliktidest Võrumaa koolides,¹⁹⁴ samas kui üldiselt oli võru keeles suhtlemine koolis nii õpetajatele kui õpilastele normaalne, võib arvata, et nii jätkus see ka 1940. aastatel. Sõja ja teiste pöördeliste sündmuste tõttu see ajalehtedesse ei jõudnud või tähelepanu ei väärinud. Ka Lindströmi jt uuringust selgub, et aastatel 1930–1945 sündinud inimesed rääkisid enamasti oma vanematega ja ka kohalikus koolis võru keelt.¹⁹⁵

1950. aastatest alates kajastub palju murdekeele alaväärtuslikkusele viitavaid argumente – näiteks kirjutab keeleteadlane Eduard Väari, et kuigi stalinlik keeleteadus pooldab alati kirjakeeles rahvalikkust ja inimeste kõnele lähenemist, on kirjakeel „võrratult rikkam ükskõik missugusest murdest“.¹⁹⁶ Tartus 1956. aastal ekskursionil käinud ja Väike-Maarja õpilastega kokku saanud Vastseliina poistele valmistas piinlikke ja ebaviisakaid olukordi nende murdekeel.¹⁹⁷

Kõige läbivam argument 1940.–1970. aastatel ilmunud artiklites, mis olid murdekeele vastu, oli õpilaste hakkamasaamine koolis – peamiselt just eesti keele tundides. Õpetajad loetlesid ajalehes üle hääliku-, käänamis- ja vältevigu, mida lapsed seetõttu teevad, lootes sellega saavutada muutust õpilaste koduses elus, mis omakorda lihtsustaks õpetajate tööd koolis. Ehkki paljud üritasid väita, et aktiivsetelt murdealadelt pärit õpilased on rumalamad või murdekeelsest perest tulevad lapsed automaatselt lollid, ei ole sellele leida selget tõendus põhja. Selle töö raames tehtud intervjuudest selgus, et rohkem raamatuid lugevatel lastel oli lihtsam koolis kirjatöödega hakkama saada, kuigi kodus räägiti ikkagi võru keelt. Halva õppe edukuse või ülikoolidesse edasi õppima mineku vähesuse põhjused peituvad ilmselt mujal kui pelgalt murdekeeles, ehkki anonüümne toimetuse kommentaar väitis „Euroopa uuringutele“ tuginedes just seda.¹⁹⁸ Ka 1970. aasta Nõukogude Õpetajas Eduard Väari läbiviidud õpetajate küsitluses selgus, et eesti keele õpetajad on lihtsalt ülekoormatud ning tööd muudab raskemaks kohalike murdekeelte tundmise vajadus ning sellest lähtuv selgitustöö.¹⁹⁹

Lisaks praktilisele murele, et murdekeele ja kirjakeele erinevustest tekkivad vead raskendavad õpetajate tööd eesti keele tunnis või suhtlemist üle-eestilises mastaabis, lisandus 1957. aastal veel üks motivaator murdekeele kõnelemise piiramiseks – nõukogude võimu käskude tubli

¹⁹⁴ Lõbu, *Regionaalsete joonte ühtlustamise katsed 1920.–1930. aastail Võrumaa hariduselu näitel*, lk 133.

¹⁹⁵ Lindström jt, „Võro ja seto keelevahetus XX–XXI sajandil. Kas pöördumatu protsess?“, lk 461–462.

¹⁹⁶ Eduard Väari, „Märkusi väikese õigekeelsussõnaraamatu puhul“, *Sirp ja Vasar*, 25. juuni 1954, lk 2.

¹⁹⁷ A. Kaktus, „Muljeid ühelt ekskursionilt“, *Kolhoosi Küla*, 3. juuli 1956, lk 2 ja 4.

¹⁹⁸ „Kommentaare“, *Sirp ja Vasar*, 26. jaanuar 1979, lk 5.

¹⁹⁹ Eduard Väari, „Kümme küsimust“, *Nõukogude Õpetaja*, 14. märts 1970, lk 4.

täitmine. 1957. aastal kirjutas Vastseliina kooli halvast õppeedukusest kannustatult V. Koort Nõukogude Õpetajas, et koolides on olemas Eesti NSV haridusministri kinnitatud metoodiline kiri 1953. aastast, milles suunatakse õpetajaid kontrollima õpilaste hääldamist, et selles ei sisalduks murdelisi jooni ning kasutama plakateid tähelepanu juhtimiseks, et õpilased räägiks õigesti. Koort rõhutab siinkohal eriti, et õpetajad ise peavad murdekeelt vältima ning inspektorid oma ülesannet tõsisemalt võtma. Sellest metoodilisest kirjast ja rakendustest on enam juttu peatükis 3.2.1, kuid siinkohal tasub märkida artiklite laviini, mis see Koorti artikkel põhjustas.

Oma eesrindlikust võitlusest Väike-Maarjas murdevigade välja juurimisel kirjutas õpetaja Eduard Leppik, kes esines sarnase ettekandega ka Emakeele Seltsi arutelupäevadel. Kusjuures ei olevat tema arvates murdevigu Väike-Maarjas üldse palju, sest tehtud olevat väga head profülaktikat nende vältimiseks.²⁰⁰ Olukord Lõuna-Eestis nii roosiline siiski polnud, väga tugev arutelu ning palju õpetajate kaebusi koolis vohava murdekeele kohta tuli just võru keele aladelt Antsla rajoonist, millest oli eelnevalt juttu.

Põlva rajoonis kirjutas 1957. aasta kõige kurikuulsama artikli, mida on ka hilisemad autorid meenutanud kui võru keele vaenu tipphetke,²⁰¹ Põlva rajooni raamatukogujuhataja Milli-Irene Pedajas. Tema viis arutelu murdekeele üle ka koolist ning õpilastest kaugemale – seda ei sobi rääkida ühelgi kultuuriasutuse töötajal, ei sobi rääkida raamatukogudes, rahvamajades, kontsertidel ega kauplustes. Eriti kultuuritu olevat haritud ja ülikoolis õppinud inimeste murdekeelsus.²⁰² Pole selge, mis sellist artiklit kirjutama motiveeris – peale murdekeele lahkas Pedajas seal veel üldist kultuurset käitumist ning rajooni maine parandamist. Arvatavasti võis see olla seotud tema abikaasa parteiliste ja poliitiliste ambitsioonidega²⁰³ ning üldise kogukonna manitsemise ja korrale kutsumisega.

Sarnase ideelise edumeelsuse pärast on murdekeele vastu ka Karl Veri, 1957. aastal Antsla Keskkooli direktor, kes võrdles murdekeele kõnelemist ajas tagasi liikumisega, missugune metslus alles lõppes – kui Urvaste, Karula, Hargla jt murded veel vohasid, joodi „haput kalja“ ja kanti pastlaid. Murdeid sobib küll koolilastel akadeemiliste ambitsioonide poolest koguda ja uurida, kuid aktiivsest kõnelemisest peaks kindlasti kõik loobuma, eriti koolis seda tugevalt

²⁰⁰ E. Leppik, „Võitlusest murdevigadega koolis“, *Kommunismi Koit*, 15. jaanuar 1957, lk 2.

²⁰¹ H. Lindjärv, „Ja veel kord emakeelest“, *Koit*, 7. juuni 1969, lk 2.

²⁰² M. Pedajas, „Kultuuritöötaja isiklik eeskuju“, *Koit*, 2. aprill 1957, lk 2 ja 4.

²⁰³ *Eesti NSV Ülemnõukogu IX koosseis. Biograafiline lühiteatmik*, (Tallinn: Eesti Raamat, 1976), lk 123.

kontrollima.²⁰⁴ Veri ise tegeles samuti koduloo uurimisega ja koduloo õpetamisega oma koolis.²⁰⁵

1958.–1960. aastani tuli murdekeel teemaks nii Paluperas, Saaremaal, Rakveres kui ka Abjas. Juttu oli nii murdekeelsest kirjandusest, tutvustati, misasi üldse on murdekeel ning samal ajal käis ka hoogne murdekogumine. 1960. aasta aastavahetusel võttis murdelise diskussiooni ühiskondlikult kokku Nõukogude Õpetajas ilmunud E. Reinarti luuletus „Kõik see töö ja vaev on null“, mida taastrükkisid peaaegu kõik rajoonilehed Lõuna-Eestis ja mujalgi.²⁰⁶

Mingil määral nähti murdekeeles ka korratust, valvsuse ja kontrolli puudumist enda käitumise üle, halvad harjumused olevat „sama nakkavad kui murdekeel“.²⁰⁷ Arusaamatu keeltegi raskemaks ka teiste kontrollimise. Selle töö autori kogutud intervjuudes on intervjuueeritavad mainitud, et võru keelt kõnelesid ka need koolilapsed, kelle peres oli näiteks olnud metsavendi, kes käitusid nõukogude võimu vastu provotseerivalt või tõid kooli eestiaegseid postkaarte või olid koduse religioosse taustaga.²⁰⁸ Oma keele kasutamine võis olla selge protest võõra võimu ja mujalt pärit õpetajate vastu. Seesugune vastandumine „teistega“ on sageli ka alus või tugevdav jõud oma identiteedi ja kokkukuuluvuse loomisel.²⁰⁹

Paljud õpetajad panid samasse patta murdekeele ja õpilaste ropendamise, üldise slängi ehk õpilasarvoo kasutamise ja ebaviisakuse. Koidu diskussioonis toodi illustreeriva näitena, et kaheaastased ütlevad vanemate laste eeskujul „kuladi pätt“,²¹⁰ vaieldi ka kantseliidi ja õpilaste lühendite üle, nagu „mate“ või „lota“, nii et keeleküsimumused põimusid omavahel läbi. Kohati on raske mõista, kas jutt käis just murdeküsimumusest või häiris õpetajaid üldine keelekasutus.

Murdekeele probleemi ühe lahendusena nägid arvamuseavaldajad lapsevanemaid, kellele olid suuresti säärased koolielu igapäevatahke puudutavad artiklid kohati kindlasti mõeldud. 1958. aastal rääkis noor Vastseliina suunatud õpetaja intervjuus, et ühe üllatava asjana räägivad kõik lapsevanemad temaga murdekeelt, mis Põhja-Eestist tulnuna valmistab talle raskusi.²¹¹ Esimese klassi laste kohta kirjutab Adiste algkooli juhataja, et kõik asuvad eesti keelt koolis õppima justkui võõrkeelt, kõik teavad lindudest „partsi“, puid „kõiv“ ja „pettäi“. Kui koolis

²⁰⁴ Karl Veri, „Vastuväiteid“, *Kolhoosi Elu*, 20. aprill 1957, lk 3.

²⁰⁵ Karl Veri, *Об изучении факультативного курса по основам краеведения в школах Эстонской ССР* (Antsla: käsikiri, 1969).

²⁰⁶ E. Reinart, „Kõik see töö ja vaev on null“, *Nõukogude Õpetaja*, 31. detsember 1960, lk 6.

²⁰⁷ H. Krasohin, „Räägime harjumustest“ – *Kommunaar*, 15. september 1960, lk 2 ja 4.

²⁰⁸ Autori intervjuud N1 (1971 Rõuge), N10 (1983 Krabi), N13 (1973 Vana-Koiola).

²⁰⁹ Pille Petersoo, „Kas „teine“ on alati negatiivne?“ – *Vikerkaar* 10/11 (2005), lk 109–117 (110).

²¹⁰ Õie Allikas, „Sõnad õpetavad, eeskujud tõmbavad kaasa“, *Koit*, 29. aprill 1969, lk 3.

²¹¹ H. Pistrik, „Elukutse lävel“, *Kolhoosi Küla*, 2. september 1958, lk 2.

selgub, et see kodus õpitud keel pole millegipärast õige, tekib neil segakeel. Seepärast palub ta lapsevanemaid, et nad juba kodus kirjakeele mõisteid lastele seletaks.²¹² Ühe lahendusena nähti murdekeele probleemile Põlva rajoonis seda, kui kõik lapsed käiksid lasteaias.²¹³ Mitmed intervjueeritavad mainisid, et nemad said murdekeele kodus selgeks just seetõttu, et neid hoidsid igapäevaselt vanavanemad.²¹⁴

Pärast 1970. aastat ehk pärast Koidu diskussioone ei ilmunud enam ühtki otseselt murdekeelte vaenamisele üles kutsuvat artiklit. Küll aga mõningaid analüüse, mis kirjeldasid üldist olukorda maailmas, kus televiisori, raadio ja rände mõjul murdejooned ühtlustuvad.²¹⁵ Seda peeti enamasti pisut kurvaks või paratamatuks protsessiks.²¹⁶

2.3.3. Murdekeele populaarsuse ilmnemine

Murdekeele-teemalistes sõnavahetustes nii 1957. aastal Antslas kui ka 1969. aastal Põlvas ilmnis alati ka selle kasuks rääkivaid argumente. Peamine põhjus, miks murdekeelt vihata ei tohiks, oli paljude õpetajate ja kohalike silmis selle pikk ajalugu, esivanemate austus ja väärikus.²¹⁷ Kohalik lapsevanem Liisi Teppo kirjeldas, et tema on oma koduse võru keele (sic!) üle alati head meelt tundnud ning seda igal pool rääkinud ning sellega isegi uhkustama kippunud. Aja jooksul olevat ta aga õppinud, et iga situatsioon ei ole selleks kohane ning soovitab ka kõigil lapsevanematel oma lastele selgeks teha, et kool ei ole koht oma keele jaoks ning kirjakeele kõnelejaid ei tohi enam halvustada.²¹⁸

Mõnede õpetajate ja keeleteadlaste silmis oli peamine argument, miks murdekeeli kaitsta ja ikka kõnelda, nende silmaringi rikastav ja avardav aspekt. Nende arvates ei tee murdekeel inimesi rumalamaks, vaid just mitmekülgsemaks. Eriti aitavat silmaringi avardada ka murdekeelne või sellest inspireeritud lugemisvara. Selliselt argumenteeris nt 1957. aastal Antsla kultuuritegelane Eduard Aarna²¹⁹ ning 1970. aastal Ain Kaalep, kelle positiivne meelestatus võru keele suhtes oli oma ajast ees.²²⁰ Kurenurme kooli õpetaja A. Reigo sõnul

²¹² H. Kaldvee, „Meie pere kõige nooremad liikmed“, *Koit*, 19. september 1957, lk 2.

²¹³ E. Piigli, „Pedagoogidelt lastevanematele. Mõningaid tähelepanekuid“, *Koit*, 25. jaanuar 1966, lk 2.

²¹⁴ Autori intervjuud N1 (1971 Rõuge) ja N11 (1976 Võru), N 14 (1972 Vastseliina).

²¹⁵ M. Jõgi, „Murdekogumisest“, *Kommunismiehitaja*, 30. september 1971, lk 3.

²¹⁶ M. Must, „Eesti murdeuurijate töömailt“, *Kodumaa*, 13. veebruar 1974, lk 4.

²¹⁷ Wenda Mandel, „Pillimeeste perekond“, *Tööraha Elu*, 1. juuli 1969, lk 3.

²¹⁸ Liisi Teppo, „Kui võtad särgi seljast, jääb veel hame ihu katma“, *Koit*, 5. juuni 1969, lk 3.

²¹⁹ Eduard Aarna, „Purismi ja ühekülgse vastu“, *Kolhoosi Elu*, 2. aprill 1957, lk 2.

²²⁰ Ain Kaalep, „Emakeeleõpetus ei tohi ignoreerida emakeelt“, *Nõukogude Õpetaja*, 17. jaanuar 1970, lk 4.

oleks samuti palju mõistlikum soodustada õpilaste oskust kasutada murdekeelt ka kirjandites ning panna nad kaasa elama kirjandustundidele, kasutades neile tuttavat keelt.²²¹

Alates 1970. aastast ilmus palju artikleid erinevate murdekeelte tutvustusest peamiselt väljaspool võru keele alasid, näiteks Muhu, Kihnu, Saare ja teiste murrete kohta. Esines kiitvaid äramärkimisi, et küll on tore, et lapsed Kihnus ikka veel murdekeelt oskavad.²²² Palju märkimisi on ka sellest, et koolide luulelugemistel ja kontsertidel kanti ette mitmeid murdekeelseid palasid. Seda just võru keele aladel Linnamäel, Põlvas, Krabil ja mujal.²²³ Ajaleheviktoriinidesse ja koolilaste olümpiaadidesse tekkis mitmeid kordi küsimusi, mis olid seotud murdekeelte ja nende tundmisega, need kujunesid väärtuslikeks teadmisteks.²²⁴ 1970. aastal peale Ain Kaalepi üleskutset rohkem murdekeelele koolis tähelepanu pöörata kuulutati välja ka murdeluule võistlus koolilastele, mis aga stagnatsiooni sunnil peatus ja alles 1987. aastal võru keeles kirjutamise võistlusena taastati.²²⁵

1970. aastatel ilmneb rohkem kogukonnasisest kaitset ja uhkust oma keele üle ning katseid peatada murdekeele kõnelejate häbistamist. Sellest kirjutab Saaremaa kontekstis Enda Naaber,²²⁶ Mulgimaalt Pent Nurmekund²²⁷ ning Tartu Ülikooli keeleteaduse tudengitelt tuleb üleskutseid, et murdekeelte alalhoidmiseks ei aita nende uurimisest, vaid neid tuleb ka kõnelda ning lõpetada range keelekorraldus ja inimeste liigne õigekirjaaktivism.²²⁸ 1980. aastal vaatab keeleteadlane Paul Ariste tagasi möödunud aastakümnetele ning peab halvaks seda, et mõnedes Lõuna-Eesti koolides on õpetajad tahtnud murdekeeli välja juurida.²²⁹

1970. aastate lõpus hoogustub ka rahvamuusika ja rahvakultuuri arendamine, kõneldakse seto leelost, murdekeelsetest kirjanikest, nagu Artur Adsonist, Nikolai Baturinist, Enn Tuulingust, Mats Traadist ja Ain Kaalepist. Ajaleheartiklites tugevneb seos kodupaigaga, avaldatakse mitmeid mälestusi ja palutakse meenutada möödunud aegu Võrumaal. Neis tuleb esile armsaks ja eriliseks peetud võru keel.²³⁰ Õpetajate emakeele konverentsil jõutakse 1984. aastal järeldusele, et „mõnikord tohiks õpilane koolis ka murdekeeli väljenduda, lähendades eri

²²¹ A. Reigo, „Märkmeid keelest ja kirjandusest“, *Kolhoosi Elu*, 13. aprill 1957, lk 3.

²²² J. Nikker, „See väikene Kihnu saar“, *Ühistöö*, 14. august 1975, lk 3.

²²³ Nt Aino Töldsepp, „Mõtisklusi ja märkmeid ülevaatuselt“, *Nõukogude Õpetaja*, 17. mai 1975, lk 4.

²²⁴ „Eesti keele ja kirjanduse viktoriin“, *Säde*, 15. veebruar, 1975, lk 2.

²²⁵ Evar Saar, *Võru keele kasutamine kohalikes ajalehtedes*, bakalaureusetöö, juh Peeter Vihalemm (Tartu Ülikool: ajakirjanduse õppetool, 1996), lk 34.

²²⁶ Enda Naaber, „Jäädvustamiseks Sõrvemaad“, *Kommunismiehitaja*, 21. august 1979, lk 2.

²²⁷ Pent Nurmekund, „Mur[d]emõtteid“, *TRÜ* ajaleht, 4. aprill 1980, lk 4.

²²⁸ Hannes Voolma, „Mur[d]emõtteid“, *TRÜ* ajaleht, 5. november 1979, lk 33.

²²⁹ Paul Ariste, „Mõtted üht sõnaraamatut lugedes“, *Sirp ja Vasar*, 13. juuni 1980, lk 13.

²³⁰ Maire Kriis, „Põline võrulane“, *Kodumaa*, 15. august 1984, lk 3.

põlvkondi, kinnistudes kohtukohta“.²³¹ Märksõnaotsinguga „murdekeel“ leidis sellest perioodist väga üksikuid Võru ja Põlva rajoonis ilmunud artikleid, mis viitab ilmselt sellele, et kohalike käsitluses oli sellest ajast peale levinuim kirjutada ka ametlikus tekstis „võru keel“ või kirjutati tekste lausa võru keeles.

1987. aastast alates tungivad ajaleheartiklites selgelt esile üleskutsed, arvamused ja ülevaated võru keele väljasuremise ümberpööramiseks, võrukeste keeleuhkuse taastamiseks ning kirjanduse, võrukeelse meedia, keeleõpiku ja muu loomiseks. Võru keele eripärast ning võru keeles räägiti näiteks Kreutzwaldi sünnipäeva tähistamisel.²³² Siis toimus esimest korda ka koolilaste võrukeelse omaloomingu võistlus „Mino Võromaa“.²³³ 1988. aastal ilmus Kauksi Ülle võrukeelne luulekogu ning selle arvustused²³⁴ ning avaldati Madis Kõivu ja Aivo Lõhmuse võrukeelne näitemäng „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas 1914. aasta suvilal“.²³⁵

Diskussioon võru keele üle võttis ka poliitilisemaid mõõtmeid, näiteks soovitati, et uues keeleseaduses, mis ei peaks sisaldama vene keele riigikeeleks kuulutamist, võiks lõunaestlaste huvides ära määrata murdekeele õigused.²³⁶ Samal ajal võru keele aktiivseks muutumisega kajastuvad ajakirjanduses ka seto keele ja kultuuri taaselustamise soovid, koolitegevused ja leelopäevad, paljusid ettevõtmisi korraldati ka koos.

2.4. Pagulasajakirjandus

Digitiseeritud väliseesti ajalehed andmebaasis DEA võimaldasid sissevaadet ka „murdekeele“ mõiste esinemisele pagulaskonna meediaruumis. Alust arvata, et ka seal võiks olla viiteid just võru keelele annab näiteks see, et mitmed Võrumaalt pärit või võru keeles kirjutatud kirjanikud põgenesid välismaale. Neist silmapaistvamatenähtavalt võib nimetada muidugi Artur Adsonit, Raimond Kolka, Richard Rohtu, Peeter Lindsaart ja Bernard Kangrot, kes võru kirjanikke enda ümber koondas. Mitmed olid ka ise seotud ajalehtede väljaandmisega, nagu nt Peeter Lindsaar Austraalias ja Bernard Kangro Rootsis.²³⁷ Teada on, et näiteks Kolk ja Kangro kirjutasid Rootsis elades omavahel kirju just võru keeles.²³⁸

²³¹ Maimo Kalmet, „Kes emakeele konverentsil käisid, ei kahetse“, *Nõukogude Õpetaja*, 1. detsember 1984, lk 3.

²³² Virve Ots, „Om võro kiil mi imäkiil“, *Tõõrahva Elu*, 22. märts 1988, lk 1.

²³³ Võro haridusõ osakund „NB!“, *Tõõrahva Elu*, 17. oktoober 1987, lk 3.

²³⁴ Eno Noorväli, „Süümen läts lämmäs“, *Pedagoogiline Instituut*, 20. mai 1988, lk 3.

²³⁵ Evi Kasesalu, „Võromaa-armastus“, *Võru Teataja*, 26. august 1989, lk 4.

²³⁶ Pekka Erelt, Tago Holsting, Märta Kivine, Aavo Kokk, Marika Liivamägi, Toomas Liivamägi, Peeter Olesk, Tõnu Tender, Mihkel Volt, „Keele ja kultuuri saatuse“, *TRÜ* ajaleht, 14. oktoober 1988, lk 3.

²³⁷ Mart Velsker, *Võru kirjanduse kujunemislugu*, (Veebiväljaanne: Võru Instituut, 2021), <https://wi.ee/wp-content/uploads/2021/10/kirjanduslugu.pdf>.

²³⁸ Raimond Kolk, *Peo pääl elu hõpõ*, toim Tiia Allas, Õnne Kepp (Võru: Võru Instituut, 2018).

Arvestades, et paljud väliseesti ajalehed digiteeriti aastatel 2005–2010 ning nende kvaliteet on seetõttu halvem kui hiljem digiteeritud rajoonilehtedel ning need pole jaotatud artikliteks vaid on leitavad ainult lehekülgedena, on raskem ka nende uurimine. Seetõttu pole tabelis 1 andmeid, kui palju artikleid murdekeele teemat kajastas, vaid mitu korda seda sõna on mainitud. Väliseesti ajalehtede uurimisest ning kaasnevatest probleemidest on lähemalt kirjutanud Laura Nemvalts.²³⁹

Tabel 2. DEA andmebaasist otsingusõnaga „murdekeel*“ leitud mainimised väliseesti ajalehtedes.

Väliseesti ajaleht	Ilumisaeg	Artikleid
Eesti Päevaleht (Rootsi)	1959–	24
Meie Elu (Kanada)	1950–2001	21
Vaba Eestlane (Kanada)	1952–2001	21
Vaba Eesti Sõna (USA)	1949–	17
Teataja (Rootsi)	1944–2002	15
Meie Kodu (Austraalia)	1949–2019	14
Eesti Hääl (Suurbritannia)	1947–	13
Välis-Eesti (Rootsi)	1944–1995	13
Stockholms-Tidningen Eestlastele (Rootsi)	1944–1959	11
Eesti Teataja (Rootsi)	1945–1953	8
Eesti Post (Saksamaa)	1945–1953	4
Võitleja (Kanada)	1952–2013	2
Kodumaale Tagasipöördumise Eest (Saksamaa)	1955–1958	1
Kokku:		164

Kõige rohkem on murdekeele teema esile kerkinud Rootsis, kus oli ka suurim väliseesti kogukond, teisel kohal on Kanada. Populaarseim teema oli murdekeele mainimisel kirjandus, eriti palju kõneldi Rootsis elavast Raimond Kolgast, kes seal oma võrukeelsete luuletustega 1950. aastatel debüteeris.²⁴⁰ Murdekeelsele luuletamistuhinale ei vaadanud hästi Johannes Aavik.²⁴¹

Oma Eesti-sisese päritolu tähtsaks pidamine kerkis samuti esile, nt kas keegi on seto või mulk.²⁴² Põgenikest eestlaste omavahelist läbisaamist mõjutas mõnede väitel erinevate murdekeelte rääkimine, mis põhjustas pilkamist. Teine jälle seda lugu ei uskunud ning arvas,

²³⁹ Laura Nemvalts, „Kus on kodukoht?“ *Analysing the Meaning of Home and Improving OCR Quality in Estonian Exile Newspapers Published in Sweden*, magistritöö, (Linnaeus Ülikool: digihumanitaaria valdkond, 2024).

²⁴⁰ Eduard Krants, „Üks noormees kummargile“, *Meie Elu*, 3. märts 1960, lk 5.

²⁴¹ Johannes Aavik, „Luulekeele vabadus“, *Välis-Eesti*, 10. juuli 1949, lk 6.

²⁴² Arnold Sepp, „Petseri murde asjus“, *Meie Elu*, 7. mai 1964, lk 2.

et kindlasti tegi kõneleja lihtsalt murdekeele rääkimise üle nalja.²⁴³ Üldiselt kirjutati murdekeelest aga igatsevalt ja lapsepõlvemälestustega seoses.²⁴⁴

Vahendati ka mitmeid uudiseid eesti murdesõnaraamatute valmimisest, murdekogumisest ja muust keelekorraldusest. Sealhulgas jõudsid väliseesti kogukonda ka kuuldused 1969. aasta Põlva Koidu skandaalist, kus trükiti ära Henno Meriste artikkel „Sirbist ja Vasarast“, kus ta kritiseeris kantseliiti ning sealhulgas ka Õie Allikat ning murdekeele viha, mis loodetavasti peagi keelepäevadel lahenduse leiab.²⁴⁵

Peale kodumaiste uudiste vahendamise leidis aset aga suur võru keele õiguste lavaletoomine ka väliseesti kogukonna siseselt. Ajalehed Kanadas, USA-s, Inglismaal ja mujal trükkisid kokkuvõtteid Aleksis Ranniti esseest, mis ilmus 1969. aastal New York Timesis ning rääkis Eesti murdekirjandusest ja tõstatas sealhulgas küsimuse – kui Võru murdes on kirjutatud kõrgkirjandust, ei peaks seda ainult murdeks kutsuma, vaid andma sellele tunnustuse kirjakeelena.²⁴⁶ Essee põhines omakorda rahvusvahelise kirjanike liidu PENi kongressil peetud ettekandel, kus ta kõneles luuletajatest Artur Adsonist, Henrik Adamsonist ning võrdles neid ka alamsaksa, baski ja leedu jidišikeelse kirjandusega.²⁴⁷ Eesti ajalehed välismaal trükkisid ära kokkuvõtteid esseest ning seda peeti väga eriliseks, sest väidetavalt esimest korda avaldati eestlase kirjutis The New York Timesis.²⁴⁸ Ei ole kindel, kas teade sellest ka Eestisse ja võru keele entusiastide kõrvu kuuldus, kuid läänemaailmas oli Rannit ka muidu tuntud efektsete ja isegi provokatiivsete väljenduste poolest, olles näiteks Iisraelis kutsutud Eesti suurimaks luuletajaks. Oma kirjanduslikuks isaks pidas ta Artur Adsonit.²⁴⁹

Sarnasel ajal, kui Eestiski tärkas võru aktiivne vaim, on märgata ka väliseesti ajalehtedes tugevamat võru identiteedi rõhutamist. 1974. aastal korraldati Põhja-Ameerika võrukeste kokkutulek Seedrioru laagrikompleksis, kus tähistati Võru linna asutamise 190. aastapäeva, kõlas võru keel, Marie Heibergi luule, meenutati kõiki võru keeles kirjutatud või piirkonda kultuuriliselt edendanud inimesi Rothist ja Oldekopist²⁵⁰ Adsoni ja Jaigini. Seejuures esines

²⁴³ Raudkaardi nr 15.440 omanik, „On olulisemaid asju!“, *Eesti Hääl*, 6. jaanuar 1950, lk 2.

²⁴⁴ Helmi Eller, „Loomingu salakäike“, *Eesti Päevaleht*, 24. jaanuar 1979, lk 6.

²⁴⁵ „Keele-argipäev itkestatud Eestis“, *Eesti Päevaleht*, 5. august 1969, lk 2.

²⁴⁶ Aleksis Rannit, „Speaking of Finnish, Estonian, Latvian Lithuanian...“, *The New York Times*, 16. november 1969.

²⁴⁷ „Rohkem tähelepanu väikerahvaste kirjandusele“, *Vaba Eesti Sõna*, 16. oktoober 1969, lk 3.

²⁴⁸ „A. Ranniti esse The New York Times'is“, *Eesti Hääl*, 5. detsember 1969, lk 3.

²⁴⁹ Kaja Kleimann, „Aleksis Rannit“, *Lugemissoovituse blogi*, 4. november 2020, <https://lugemissoovitus.wordpress.com/2020/11/04/aleksis-rannit/> [vaadatud 05.05.2025].

²⁵⁰ Johann Philipp von Roth oli 1780–1818 Kanepi koguduse kirikuõpetaja ja esimene perekonnanimede panija Eestis, Gustav Adolph Oldekop oli 1781–1819 Põlva kirikuõpetaja. Koos andsid nad välja „Tarto maa rahwa Näddäli-lehte“. Oldekop luuletas lõunaeesti keeles.

„Estonia orkestri võrovellede haru“, rõhutati, et „vanal Võromaal on alati püütud ülespoole vaimsete väärtuste suunas“ ning nenditi, et pidu oli „intiimse võrulise iseloomuga“. ²⁵¹ Taasiseseisvumise tuules edastati samu uudiseid Võro Keele ja Kultuuri Fondi kohta mis Eestiski. ²⁵²

1979. aastal edastati Suurbritannias Eesti Hääles Sirbis ja Vasaras ilmunud anonüümne kommentaar selle kohta, et murdekeel takistab koolis edasijõudmist, kuid keeleteadlaste positiivse suhtumise pärast ei saa justkui sel teemal enam diskuteerida. ²⁵³ Eesti Hääle toimetuse sõnul aga ei peaks keegi oma murdekeelt häbenema, see on ikka pigem rikkus. ²⁵⁴ Kuigi murdekeel võib kommunikatsioonis takistusi tekitada, ei saa see õpilastele kindlasti raskem olla kui võõras riigis kooli minemine. ²⁵⁵

Halvustavat suhtumist murdekeelde väliseesti ajalehtedes seega eriti ei kohta, pigem positiivset aktivismi, mis avaldus kirjanike, kirjanduse ja võru kodukandi meelepidamisel. Oma roll võib olla ka sellel, et kui Eestis valitses keelenormeerimise range poliitika, polnud paguluses reguleerimise võimekust ega liberaalsemate keeleteadlaste seltskonna tõttu ka soovi. ²⁵⁶ Üks keeleteadlane, kes paguluses oma tööd jätkas, oli murdeuurimisele Eestis aluse pannud Andrus Saareste. ²⁵⁷ Ei tea, kas just tema positiivse meelestatuse pärast murrete suunal, kuid 1967. aastal, kui postuumselt ilmus Saareste õigekeelsussõnaraamat, ilmus sellal ka võrukeelne naljajutuke „Jaan Jallai“, autoriks allakirjutanud „Lehola vanõmb“. ²⁵⁸

2.5. Võrukeelsed kirjutised ajakirjanduses

Paljude õpetajate argument murdekeele kasuks oli see, et see sobib hästi kasutamiseks kirjanduses. Eriti toodi esile Gustav Suitsu, kelle luuletus „Kerkokell“ poleks pooltki nii hea, kui see oleks kirjakeelne, ning Tammsaare teoste murdekeelseid lisandusi. ²⁵⁹ Seejuures tegutses kogu nõukogude perioodi jooksul mitmeid murdekeelseid kirjanikke, nagu Nikolai Baturin, Võrumaalt Enn Tuuling jt. Murdekeelse kirjanduse diskussioon ei olnud küll üdini

²⁵¹ „Võrulased tähistasid kodumaalt lahkumise 30. aastapäeva“, *Meie Elu*, 6. september 1974, lk 1 ja 3.

²⁵² „Tähelepanu võru murdele“, *Vaba Eestlane*, 31. jaanuar, 1989, lk 8.

²⁵³ „Kommentaare“, *Sirp ja Vasar*, 26. jaanuar 1979, lk 5.

²⁵⁴ A. T-ka, „Kas murdekeel või kirjakeel?“, *Eesti Hääle*, 6. juuli 1979, lk 4.

²⁵⁵ „Lugeja kiri“, *Eesti Hääle*, 14. september 1979, lk 3.

²⁵⁶ Valve-Liivi Kingisepp, „Julius Mägiste ja Andrus Saareste esialasest koostööst paguluses kirjavahetuse põhjal“ – *Keel ja Kirjandus* 12 (2020), lk 1047.

²⁵⁷ Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg, *Eesti murded ja kohanimed*, 3. trükk (Veebiväljaanne: Tartu, 2018), https://www.emakeeleselts.ee/digiraamatud/Eesti-murded-ja-kohanimed_kolmas-trykk_2018.pdf, lk 38.

²⁵⁸ Lehola vanõmb, „Jaan Jallai“, *Meie Elu*, 23. juuli 1969, lk 2.

²⁵⁹ Nt Eevi Ross, „Pro et contra ehk murdesõnade poolt ja vastu“ – *Kodumurre* 14 (1980), lk 31–33.

positiivne, mõnede autorite arvates tuli seda pigem piirata, et mitte rikkuda murdekeele kui suulise keele ja kirjakeele piiri,²⁶⁰ kuid murdekeeles ja just võru keeles kirjutati ka ajalehtedes.

Võrukeelseid jutte on ajaleheartiklites ohtralt, kuid nende uurimine märksõnaotsinguga pole nii kerge, sest eesti ja võru keelel pole kuidagi tekstituvastuslikult võimalik vahet teha. Seega on siin toodud näited leitud peamiselt märksõnaga „võro“, mis on nii võrukeelne kui ka piirkonnale viitav, kuid ei anna alati väga täpseid tulemusi ning jätab varju kirjutised, kus on kasutusel muud võrukeelsed sõnad. Seega vajab teema täpsemaks uurimiseks edasiarendatud tehnilisi meetodeid või kvalitatiivset ajalehtede läbivaatamist.

Võru keele kasutamist 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse kohalikus ajakirjanduses ajalehtedes *Tööraha Elu*, *Koit*, *Viruskundra*, *Lõunakaar* ja *Elu* on uurinud 1996. aastal Evar Saar.²⁶¹ Nõukogude perioodi lõpul avaldus võru keel juttudes enamasti kahekõne või tsitaadi vormis, kus see andis edasi mingit humoorikat ütlust. Palju oli ka moonutatud võru keeles väljendeid või segakeelt. 1987. aastani avaldati ajalehtedes ainult võrukeelseid naljajuttude või üksikutel juhtudel luuletusi, pärast seda hakkas ilmuma ka üleni võrukeelseid vesteid. Eriti eesrindlik oli sellel alal just Põlva rajooni ajaleht *Koit*.²⁶²

Võrukeelsetes jutustustes võis 1980. aastate lõpus täheldada rohkem protestivaimu, kui tsensuuriolud oleks eestikeelsetes kirjutistes lubanud, näiteks sai seeläbi irvitada karskuskampania üle või „uutmise“ üle, mis tähendab võru keeles „ootamist“.²⁶³ Inspiratsiooni võru keeles ajalehes kirjutada sai üks toonane autor Leiu Asi (vestetes varjunimega Maali/Juuli Murumuna) oma õppejõult Juhan Peeglilt, kes olevat kõigil murdealadelt pärit ajakirjanikel soovitanud kohalikku keelt ka kirjasõnas kasutada.²⁶⁴

Märksõnaotsing näitab, et sääraseid võrukeelseid lugusid ilmus erinevatelt jutuvestjatelt läbi terve nõukogude perioodi. Nii sisutekst kui dialoog oli näiteks 1940. aastate lõpus Võru ajalehes *Tööraha elu* kolumnist Pipra Tõnu, kes arvustas kõiki Võru linna asutusi.²⁶⁵ 1969. aasta laulupeo tuules kirjutab „Tartu kandi Hää Elo kolhoosi brigadir Madis“, et olgu Võru mehed valmis, ta tuleb oma meestega nende piduuskusi üle trumpama.²⁶⁶ 1969–1970 tegutses Koidus kolumnist Maali Lämmilell, kelle vestete pealkirjad on küll eesti keeles, aga sisu võru

²⁶⁰ Huno Rätsep „Murretest keeleteoreetiku seisukohalt vaadatuna“ – *Kodumurre* 10/11 (1969), lk 3–12 (3).

²⁶¹ Evar Saar, *Võru keele kasutamine kohalikes ajalehtedes*, bakalaureusetöö, juh Peeter Vihalemm (Tartu Ülikool: ajakirjanduse õppetool, 1996).

²⁶² Samas, lk 31.

²⁶³ Samas, lk 31.

²⁶⁴ Samas, lk 32.

²⁶⁵ Pipra Tõnu, „Ringkäük Võro liina asutuisi müüdä“, *Tööraha Elu*, 11. oktoober 1947, lk 4.

²⁶⁶ „Madis pöördub põllumeeste poole“, *Tööraha Elu*, 10. juuli 1969, lk 3.

keeles.²⁶⁷ 1970. aastate lõpus tekib Koitu Kustas Paulson, kelle vested on sarnase ülesehitusega ning päevakajalistel teemadel.²⁶⁸

1983. aastal kirjutab Töörahva Elus Peeter Paap autorallist võru keeles.²⁶⁹ 1985. aastal kirjutab Tartu ajalehes Edasi Roobert Kruvi, et kui viimasel ajal kõik vana aja asjad moodi on läinud, mingi ka vana keel, nii et tema kirjutab nüüd tartu keeles.²⁷⁰ Seega on naljajuttude kõrgaeg pigem 1970.–1980. aastad, võrukeelseid jutte ei tulnud otsinguga välja 1950. aastatest, samas kirjutab Pipra Tõnu nime alt küll keegi, aga eesti keeles.²⁷¹ Võib-olla on siin seos 1950. aastate laiema murdekeele vastasusega.

Võru keeles ilmus ka tõsisemaid artikleid, näiteks on 1969. aastal strateegiliselt otse Võru III keelepäevade ehk Koidu arutelude lõppakordi kokkuvõtte kõrvale paigutatud Ain Kaalepi võrukeelne ülevaade toimunud murdeluulevõistlusest, kus tunnustati näiteks Põlva keskkooli direktorit Paul Lehestikku, Jaan Kaplinski ja Silvia Salo (hiljem Nagelmaa).²⁷² Võru keeles asjaliku jutu kirjutamine sagenes 1980. aastatel – nii Kauksi Ülle luulekogu arvustuses²⁷³ kui ansambli Justament reklaamis kasutati võru keelt.²⁷⁴ Võrukeelseid vesteid ilmus ka väliseesti ajakirjanduses, näiteks Vabas Eestlases 1965. aastal kirjutas „võrokõnõ“ poliitikast ja mälestustest.²⁷⁵

1987. aastal hakati lisaks naljajuttudele võru keeles kirjutamist propageerima ja kuulutati välja kooliõpilaste kirjutamiskonkurss ning parimad tööd avaldati Võru Teatajas ja ajalehes Viruskundra.²⁷⁶ 1989. aastaks muutub võru keeles kirjutamine otseselt võru keele ja kultuuri aktivismiga seotuks, kohati on see kasutusel isegi poliitilise mõjutusvahendina.²⁷⁷ Võru keeles kirjutamist saatsid toona arutelud ja vaidlused, kuidas on õige seda kirja panna. Pahameel ja kriitika mõne kirjaviisi kohta lükkas paljud ajakirjanikud võru keele kasutamisest eemale.²⁷⁸

Võrukeelse ajakirjanduse kõrgaeg hakkas siis, kui 2000. aastal hakati välja andma eraldi võrukeelset ajalehte Uma Leht, mis ilmub tänapäevani.²⁷⁹

²⁶⁷ M. Lämmilell, „Maalist sai karjanaine“, *Koit*, 2. detsember 1969, lk 3.

²⁶⁸ Kustas Paulson, „Laat...Laat...Laat...“, *Koit*, 21. oktoober 1978, lk 3.

²⁶⁹ Peeter Paap, „Ah sa mu meie! Kos oll mürä!“, *Koit*, 23. august 1983, lk 3.

²⁷⁰ Roobert Kruvi, „Moodu värk!“, *Edasi*, 4. detsember 1985, lk 5.

²⁷¹ Pipra Tõnu, „Peata ratsanikud“, *Kolhoosi Elu*, 3. september 1955, lk 2.

²⁷² Ain Kaalep, „Avvuhind võro keelen luulõtusõlõ“, *Töörahva Elu*, 4. november 1969, lk 3.

²⁷³ Heino Sikk, „Vanaimä, ma lupa“, *Töörahva Elu*, 26. november 1987, lk 3.

²⁷⁴ Kulno Kungla, „Justament tuleb uuele katsele“, *Töörahva Elu*, 19. august 1986, lk 3.

²⁷⁵ Võrokõnõ, „Ja rügä kasus...“, *Vaba Eestlane*, 7. august 1965, lk 2.

²⁷⁶ Samas, lk 34.

²⁷⁷ Samas, lk 40.

²⁷⁸ Evar Saar, *Võru keele kasutamine kohalikes ajalehtedes*, lk 55.

²⁷⁹ „Uma lehe 500. nummõr“, *Uma Leht*, 4. november 2021, lk 2.

3. Võru keele olukord koolides

Ajaleheartiklite analüüsist paistab välja, et nõukogude perioodi esimesel kahel aastakümnel esines murdekeele üle arutamine seal eelkõige kooli kontekstis, juhtides tähelepanu õppeedukusele, õigekeelsusele, kultuursusele. Hiljem muutusid arutelud mitmekesisemaks ja mitte enam nii tuliseks – väärtustati rohkem murdekeelset kirjandust, hinnati koolilaste murdealaseid teadmisi ning 1980. aastatel tekkis selge liikumine võru keele kaitseks. Käesolev peatükk analüüsib, milline oli seejuures tegelik olukord hariduselus – kuidas õppekavades ning pedagoogilises kirjanduses murdekeelt käsitleti ning kuidas see 1957. aasta näitel koolides ellu rakendus. Lisainfot koolis toimunu kohta on saadud õpilaste ja õpetajatega tehtud intervjuudest.

3.1. Murdekeel õppekavades

Peamiseks suuna seadjaks nõukogude hariduspoliitikas olid ainepõhised õppekavad ja õpikud, mida koostati eri liiduvabariikides aastatel 1944–1966 Vene NFSV Haridusministeeriumi ja hiljem NSV Liidu Haridusministeeriumi eeskujude järgi.²⁸⁰ 1940. aastatel oli seejuures programmide peamine eesmärk koolielu nõukogudepäraseks ning ideoloogiliselt sobivaks vormimine, eeskätt läbi eesti ja vene keele programmide. Õppekavade koostamisel jälgiti algusaastatel sarnast joont nagu Eesti Vabariigi perioodil, sh õpikute kasutamise jätkamist, hiljem aga tugevdati kontrolli Eesti haridusmetoodika üle.²⁸¹

Eesti hariduspoliitika laiem reformimise küsimus tärkas 1950. aastate lõpus ning teravnes 1958. aastal eriti küsimuses, milline on õpetamise kvaliteet ja sisu. Rõhutati humanitaarainete ja ideoloogilise kasvatuse tähtsust.²⁸² 1959. aastal valmis ka palju uusi õppeprogramme eri ainete tarvis ning järgnenud haridusreformi eesmärk oli suurendada internatsionalistlikku ja ateistlikku kasvatust.²⁸³ 1960. aastate haridusreformis, kus muidu toimus suurem tsentraliseerimine ja õppeprogrammide ühtlustamine, koostati eesti keele, algklasside, kirjanduse, ajaloo ja geograafia programmid Eestis koha peal, haridusasutuste juhtimisel anti rohkem vabadust.²⁸⁴ 1979.–1982. aastani valitses Eesti NSV-s eriti tugev venestamispoliitika ja sellega seotud tugev kontroll hariduselu üle.²⁸⁵

²⁸⁰ Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985*, lk 8.

²⁸¹ Samas, lk 20.

²⁸² Samas, lk 30.

²⁸³ Samas, lk 37.

²⁸⁴ Samas, lk 41.

²⁸⁵ Hipp Saar, *Venustus ja selle tagajärjed hariduses Eesti NSV üldhariduskoolide näitel aastatel 1978–1985, bakalaureusetöö*, juh Tõnu-Andrus Tannberg (Tartu Ülikool: ajaloo ja arheoloogia instituut, 2023), lk 26.

Murdekeele teema kajastumine õppekavades jälgib samuti nende haridusreformide ajajoont. Käesolev ülevaade on koostatud Eesti Kirjandusmuuseumis leiduvate eesti keele õppeprogrammide põhjal. 1946. aastal on algklasside eesti keele programmis 2. klassi koduloo tunni all märgitud, et selles tunnis on oluline roll õpilaste murdevaba hääldamise ja jutustamise harjutamisel.²⁸⁶ Viiendas ja kuuendas klassis juhitakse välteõpetuse juures tähelepanu, et eri murdepiirkondades tuleb rakendada erinevaid õpetamismeetodeid, näiteks Lääne-Eestis ja Virumaal vastavalt hääldamiseripäradele.²⁸⁷ Keskkooli 11. klassis on aga ülesandeks tutvuda oma kohaliku murdekeele mahlakuse ja omapäradega.²⁸⁸ Seesugune mõneti kodulooline lähenemine murdekeeltele läheb hästi kokku ka õppekavade eest vastutava Johannes Käisi õpetusega, kuid see suund ei jätkunud kaua.

1948. aasta õppekavas ei ole murdekeele kohta midagi mainitud.²⁸⁹ 1949. aastal pole samuti otseselt viidatud murdvigadele õpilaste kõnes, kuid keeleõpetuse eesmärk on õpilaste kõnet ja väljendusviisi kontrollida. Keskkoolis on õppekavas murded ja kirjakeele kujunemislugu ning rõhutatud, et peaasjalikult tuleb vaadata kohapealset murdekeelt.²⁹⁰ 1953. aastal on kirjas, et tuleb kasvatada armastust kirjakeele vastu, vanemates klassides tuleb jällegi õppida murdekeelte jagunemist.²⁹¹

Suurem tähelepanu murdekeelele ning rõhuasetuse muutus tekib 1958.–1959. aastate õppekavades. Siis on eesti keele programmi põhiülesannetes välja toodud, et „Peatähelepanu tuleb pöörata eesti keele grammatika põhiküsimustele. Seejuures peab igal juhul arvestama kohalikku murret. Õpetajal on vaja tunda kohalikku murret, oma tööd ratsionaalsemalt korraldada ja edukalt võidelda murdepärasustega õpilaste keeles.“²⁹² Sellega on õpilaste murdekeelsusest saanud justkui probleem, mille vastu tuleb võidelda. Samas on esile tõstetud ka õpetajatelt nõutav kompetents.

Sõna-sõnalt sama lause kordub ka 1959. aasta ja 1960. aasta õppekavades.²⁹³ 1959. aastal on häälikuõpetuse juurde lisatud, et see peab „aitama murdepärasuste väljajuurimisel õpilaste

²⁸⁶ *Keskkooli õppekavad. Eesti keel. Kirjandusõpetus.* (Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1946), lk 4.

²⁸⁷ Samas, lk 11.

²⁸⁸ Samas, lk 28.

²⁸⁹ *Alg- ja keskkooli programmid: eesti keel* (Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1948).

²⁹⁰ *Alg- ja keskkoolide programmid: eesti keel* (Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1949), lk 7 ja 16.

²⁹¹ *Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid: eesti keel* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953), lk 4 ja 22.

²⁹² *Töölisnoorte koolide programmid: eesti keel, kirjanduslik lugemine, kirjandus* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958), lk 6–7.

²⁹³ *Keskkooli programmid; eesti keel ja kirjandus 5. ja 6. klassile* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960).

keelest“.²⁹⁴ 1962. ja 1964. aasta töölisnoorte koolide ehk tänapäevases mõistes täiskasvanute koolide õppekavades murdepärasuste vastu võitlemist kirjas ei ole, ainult, et koolis tuleb selgeks saada korralik väljendusviis ja praktiline keeleoskus.²⁹⁵

Viimane mainimine sellest, et murdekeel on faktor eesti keele õpetusel, on 1979. aasta õppekavas. Sealgi rõhutatakse, et õpetaja peab hästi tundma kohalikke olusid ja ümbruskonna keelepruuki, sest ilma ei ole võimalik õppetöös maksimaalsel tasemel ravida õpilaste hälbimusi kirjakeelest.²⁹⁶ Samas on keskkooli programmis rõhutatult välja toodud, et murdekeeli peab õppima, kuulama lindilt ning lugema arutelusid ajakirjast Kodumurre.²⁹⁷ 1982. ja 1984. aasta eesti keele programmides enam murdekeele mõjude vältimist hääldusõpetuse juures mainitud ei ole.²⁹⁸

Õppekavades kajastub seega samuti 1950. aastate lõpu kõrgendatud tähelepanu murdekeele teemadele, kus seda nii õpilaste kui ka õpetajate puhul emakeele õpetamisel välja toodi. Õpetajate kompetentsi tõstmine kajastub ka mõningate ajaleheartiklite kommentaarides (nt Ain Kaalep ja Henno Meriste), kuid mitte õpetajate enda omades. Õppekavad pakuvad aga vaadet ka 1940. aastate käsitusviisi, mis lähtus sellest, et murdekeel taandub iseenesest kirjakeele harjutamise teel. 1980. aastate alguses murdekeele probleemide vastu võitlemise kadumine õppekavadest annab alust arvata, et see oli koolides laiema probleemina taandunud ehk võidetud. Kogu perioodi jooksul on aga keskkooli programmis rõhutatud ka murdekeelte erijoonte tundmaõppimist.

Koolid võtsid osa murdekogumisest, mitmed õpetajad tegid Emakeele Seltsile kaastöid saates koha pealt kuulnud lugusid, murdekeelseid sõnu jne. Selline tegevus oli väga populaarne ka võru keele aladel, näiteks Antsla rajoonis Kuldre koolis oli huvi murdekeele kogumise vastu 1954. aastal väga suur – sinna saadeti eraldi Emakeele Seltsi esindaja tööd juhendama.²⁹⁹

Võrreldes õppekavade käsitlust ajaleheartiklitega, võib neis välja tuua arusaamade erinevuse. Õppekavades on mainitud „murdejoonte“ vastu, „murdepärase hääldamise“ ja „keelevigade“

²⁹⁴ *Keskkooli programmid: eesti keel ja kirjandus 5.–8. klassile* (Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1959), lk 8.

²⁹⁵ *Töölisnoorte koolide programmid: eesti keel ja kirjandus V–VIII klassile* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962); *Töölisnoorte koolide programmid: eesti keel ja kirjandus V–VIII klassile* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964), lk 5.

²⁹⁶ *Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid: eesti keel IV–XI klass* (Tallinn: Valgus, 1979), lk 5.

²⁹⁷ Samas, lk 14–15.

²⁹⁸ *Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid: eesti keel IV–XI klass* (Tallinn: Valgus, 1982); *Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid: eesti keel IV–XI klass* (Tallinn: Valgus, 1984).

²⁹⁹ ERA.R-2362.2.205, l 10. Kirjavahetus koolidega murdekogumise ning instrueerimiskoosolekute korraldamise, õpilaste-murdekogujate premeerimise kohta, 1954.

vastu, samas kui mitmed Lõuna-Eesti õpetajad toovad ajaleheartiklites välja selle, et paljud õpilased ja kohati ka õpetajad räägivad koolis ainult murdekeeles, mitte ainult murdejoontega. Seesugune arusaamade erinevus näitab ühest küljest probleemi lokaalsust ja hariduselu prioriteetide jagunemist, teisest küljest mängis see rolli võru keele tegelikul edasikestmisel.

3.2. Murdekeelte teaduslik ja pedagoogiline käsitlus

Lisaks õppekavadele toimus õppe- ja kasvatustöö suunamine ka pedagoogilise kirjanduse kaudu, kuhu murdekeele teema samuti mitmeid korda sisse jõudis. Seda nii ajaleheartiklites tekkinud mõttevahetuste jätkuna kui ka iseseisva suunava kirjandusena. Murdekeele teemadel artikleid võib seejuures leida ajakirjast Nõukogude Kool, Emakeele Seltsi väljaannetest ja ajakirjast Kodumurre.

Üldine pedagoogiline mõte muutus nõukogude ühiskonna vajaduste ja võimu soovide järgi. 1940. aastatel andis tooni ka varasemal kümnendil peamise pedagoogilise mõtleja Johannes Käisi õpetus, mida toetasid ka Nõukogude Liidu didaktikud – soodustati õpilaste iseseisvat tööd ja tegutsemist. Seesugune käsitlus ei läinud aga kokku stalinliku õpetusega kollektiivsest tööst ja õpetaja autoriteetsuse rõhutamisega, kooli roll sai olema ühesuguste arusaamade kultiveerimine. Samal ajal tugevnes kontroll koolide ja õpetajate üle.³⁰⁰

Kontroll puudutas muu hulgas õpetajate ja õpilaste kõnet ning murdekeelsust. 1945. aastal Nõukogude Koolis ilmunud koolijuhtimise juhendis on tundide kontrollimisel soovituslik jälgida õpilaste ja õpetaja keelsust, sealhulgas märkida, kui õpilaste kõnes esineb murdejooni ja kui õpetaja neid ei paranda.³⁰¹ Põhjendusi seesuguse tegevuse kohta võib leida Paul Viirese artiklist „Praktilise keeleravi teostamisest keeleõpetuse süstemaatilise kursuse kõrval“, kus ta kirjeldab, et kui enamik inimesi kõneleb ühiskeelt, mis koosneb murretest ja muust, siis tehnilise täiuse tipuks on siiski kirjakeele puhas rääkimine, milleni peab alati püüdlema. Ta nendib, et puhta murdekeele kõnelemine võib küll olla kunstiliselt ilus, kui „mingi kangekaelse rudimendina“ kõnelevad seda ka haritlased, muutes keelekultuuri halvemaks.³⁰² „Sisult sotsialistliku ja vormilt rahvusliku“ elukorralduse tarvis on aga just vaja korralikku rahvuslikku keelt.³⁰³

³⁰⁰ Nagel, *Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991*, lk 56–58.

³⁰¹ E. J. Golant, „Tundide külastamine koolitöö juhtimise vahendina“ – *Nõukogude Kool*, 5 (1945), lk 219–228 (222, 227).

³⁰² Paul Viires, „Praktilise keeleravi teostamisest keeleõpetuse süstemaatilise kursuse kõrval“ – *Nõukogude Kool*, 7/8 (1945), lk 352–359 (353).

³⁰³ Samas, lk 359.

Keeleteaduses domineeriski 1940. aastate lõpul rahvakeelsuse põhimõte – Johann Voldemar Veski käsitluse kohaselt pidi eelistatult uusi sõnu looma omaenda keele baasil ja murretest laenama, et vältida võõraid mõjusid. Keel peab olema kasutamise järgi loodud, mitte eliidi pärusmaa.³⁰⁴

Peagi ilmnes raskusi seatud standarditeni jõudmisel. 1947. aasta septembris kirjutas ENSV Haridusminister Arnold Raud, et „lõunapoolsetel murdealadel ei rõhutata küllaldaselt kirjakeele tarvitamist“.³⁰⁵ J. Lohk kirjutas aga eesti keele õpetuse taseme kohta, et kõige rohkem murdevigu esineb hoopis Saaremaa, Harjumaa ja Läänemaa koolides ning et kõik murdevead peaks olema õpilaste keelest kadunud kuuendaks õppeaastaks.³⁰⁶ Murdejoonte väljajuurimise olulise aspektina mainis Kadrina Keskkooli direktor 1948. aastal, et õpetajad ise ei tohi murdekeelt rääkida.³⁰⁷

1950. aastate didaktikas lähtuti kohati psühholoogia vaimustusest ning keeleõpet mõjutasid stalinliku keeleteaduse ellurakendamise katsed.³⁰⁸ Hariduse ja psühholoogia sidemetest kirjutanud I. Pavlovi õpetuse kohaselt toimus toonases ühiskonnaelus võitlus vana ja uue vahel, sama toimub ka vana murdekeele ja uue koolikeele vahel ning õpetajad peavad seda oma töös arvestama.³⁰⁹ Stalinliku keeleteaduse rakendumisest murdekeeltele on keeleteadlane Arnold Kask kirjutanud, et selle kohaselt peab murdekeeli lahus hoidma ühiskondliku kõrgkihi kõnekeelest. Seega peaks vältima ka murdekeelest sõnade laenamist kirjakeelde.³¹⁰ Ka kirjanduse käsitlemisel tuleb mõista, et inimese kõneldav murdekeel selgitab päritolu.³¹¹

Keeleteadlane ning muu hulgas Mulgimaalt pärit liivi keele uurija Eduard Väari kirjutas pärast Antsla diskussioone, et kuigi murdekeel on probleem, ei ole aktiivne võitlus vähemuskeelte ja murrete vastu nõukogude keelepoliitikas absoluutselt lubatud. Seesugune praktika iseloomustavat hoopis kodanlikku korda Saksamaal või Prantsusmaal, kus vastavalt alamsaksa ja provansi keele vastu võideldakse.³¹²

³⁰⁴ E. Elisto, *Keelelisi küsimusi I* (Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1949), lk 62.

³⁰⁵ A. Raud, „Meie ülesanded käesoleval õppeaastal“ – *Nõukogude Kool*, 8/9 (1947), lk 453–472 (464).

³⁰⁶ J. Lohk, „Eesti keele õpetuse tasemest üldharidusliku kooli VI klassis“ – *Nõukogude Kool*, 2 (1947), lk 92–106 (101).

³⁰⁷ E. Kanter, „Kadrina Mittetäieliku Keskkooli tööst“ – *Nõukogude Kool*, 7 (1948), lk 442–460.

³⁰⁸ Nagel, *Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991*, lk 74.

³⁰⁹ E. Koemets, „Dünaamiline stereotüüp I. Pavlovi õpetuse valguses“, *Nõukogude Õpetaja*, 26. mai 1956, lk 3.

³¹⁰ A. Kask, „Seltsimees Stalin keele sõnavarast“ – *Nõukogude Kool*, 3 (1951), lk 169–176 (176).

³¹¹ J. Valgma, „J. V. Stalini keeleteaduslikud tööd eesti keele õpetamise alusena“ – *Nõukogude Kool*, 1 (1952), lk 9–30 (25).

³¹² Eduard Väari, „Järehüüe ühele diskussioonile“, *Nõukogude Õpetaja*, 22. juuni 1957, lk 3.

Murdekeele küsimuse edasine arutelu pedagoogilises kirjanduses kippus muutuma ideelisest võitlusest vana ja uue vahel pigem praktilisele vigade tuvastamise ja parandamise oskusele. Nii soovitati 1968. aastal õpetajatel koos analüüsida kõnede ja üleskirjutuste abil näiteid „kohaliku murdekeele risustavatest mõjudest kirjakeelele“.³¹³ Üldise 1960. aastate metoodilise õppekirjanduse puuduse, õppetöö moderniseerumise ja taas individuaalsemaks muutumise vaimus koostati mitmeid didaktilisi käsitusi.³¹⁴ Ühes diplomitöös, mis käsitles eesti keele metoodilist abikirjandust, oli ka terve alapeatükk pühendatud koolis murdevigadega tegelemise abistamiseks, tuues välja mitmed artiklid Nõukogude Õpetajast.³¹⁵ Lisaks koostati murdevigadega tegelemiseks näidisülesandeid³¹⁶ ning rõhutati, et õpilaste keelevead ei pruugi olla tingitud lihtsalt laiskusest, vaid murdelisest keelekeskkonnast.³¹⁷

Lähtudes ka Lõuna-Eestis levinud kakskeelsusest kirjakeele ja murdekeele vahel, kirjutas Ülo Parbus 1966. aastal lahti keelte ülekandumise vahekorrad. Karl Pajusalu on nimetanud seda üheks olulisemaks murdekeele selgituseks nõukogude käsitluse järgi.³¹⁸ Parbus tõi välja, et murdekeel on üldiselt suuline kõnekeel, moodustunud mitmete inimeste kõnepruukidest ning kui midagi muud peale tsitaatide on kirjutatud murdekeeles, võib selle lugeda folklooriks.³¹⁹ Ta mainis ka, et kakskeelsus murdekeelsete inimeste seas püsib seni, kuni nad ise arvavad sobilikuks täielikult kirjakeelele üle minna. Seni areneb murdekeel omasoodu oma reeglite kohaselt.³²⁰ Õpetajate analüüsides kohaselt esinevat nähtus, et aladel, mida peetakse traditsiooniliselt kirjakeelseks, esineb palju rohkem keelevigu kui seal, kus inimesed on harjunud enda kõnet teadlikult kontrollima.³²¹

1969. aastal, kui üldises keeleteaduses kerkis seni range õigekeelsuspoliitika vastu rohkelt kriitikat, arutas E. Koemets Nõukogude Koolis, et õigekeelsus ei näita keelelist arenemist või keele ilu.³²² Viivi Maanso, kes varem palju murdevigade analüüse oli teinud, vastas sellele, et muidugi on murded rikastavad ja keeletunnetust kasvatavad, kuid koolikirjandites võib neid

³¹³ Eduard Väari, „Eesti keele õpikust, töövihikust ja programmist keskkooli vanemas astmes“ – *Nõukogude Kool*, 10 (1968), 736–743 (742).

³¹⁴ Nagel, *Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991*, lk 110.

³¹⁵ Aave Šarlai, *Abiks eesti keele ja kirjanduse õpetajatele*, diplomitöö, juh E. Põder (Tartu Ülikool: Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder, 1967),

³¹⁶ V. Maanso, „Lähtekohti ortograafiaharjutuste koostamiseks ja valikuks“ – *Nõukogude Kool*, 9 (1967), lk 647–652.

³¹⁷ V. Maanso, „Miks emakeel raskusi valmistab (keelest endast, õpilastest, õpikuist ja muustki“ – *Nõukogude Kool* 9 (1969), 670–674.

³¹⁸ Pajusalu, *Eesti keele 100 aastat*, lk 111.

³¹⁹ Ü. Parbus. „Kirjakeelest, siirdekeelest ja murdekeelest“ – *Emakeele Seltsi Aastaraamat*, 12 (1966), lk 3–15 (6).

³²⁰ Samas, lk 11.

³²¹ Laugaste, G. „Murdetaust keskkoolilõpetaja keeletarvitus“ – *Nõukogude Kool*, 9 (1956), lk 554–559 (555).

³²² E. Koemets, „Keele arengu diagnostikast“ – *Nõukogude Kool*, 10 (1969), lk 742–746 (744).

lubada vaid tegelaste kahekõne edasi andmisel ning kooli ülesanne ei ole otseselt kirjanike kasvatamine, kes murdekeelt võrratult kasutama peaksid. Ta mainis ka Ain Kaalepi 1970. aastal ilmunud artiklit mille lõpuloosung „Emakeeleõpetajad, austage kõigi emade keelt“ ei tähendavat kindlasti seda, et kellegi kirjandis jääb mõni murdekeelne sõna parandamata.³²³ Sellele vaidles vastu ka Eduard Vääri, öeldes et keeles tekitab vaid lodevust, kui murdevead parandamata jätta.³²⁴

1960. aastatel otsustas Emakeele Selts hakata välja andma perioodilist kogumikku Kodumurre, mille eesmärk oli laiemalt tutvustada murdekogumistegevust, aga lisaks sellele ka üldiselt arutada murdekeele teemade üle. 1969. aastal pärast Põlva ajalehe Koit arutelusid ilmuski seal Võru III keelepäevadel toimunud ettekande tekst Huno Rätsepalt. Artikkel nentis, et viimasel ajal on aktuaalsed probleemid lõunaeeesti murrete kõnelejate jaoks oma keele ja kirjakeele vahelise suhte leidmine, on kerkinud küsimused, et kas murdekeel on midagi labast, kas selle vastu peab võitlema ja kas kirjanik võib kirjutada oma kodumurdes.³²⁵

Tema järelduste kohaselt on lõunaeeesti keele staatus väga subjektiivne – lingvistiliselt võib seda pidada keeleks, traditsioonide ja riigipoliitika otsusel on see aga murre.³²⁶ Lisaks on subjektiivne ka see, mida arvavad teised sellest murdest, mida vanem põlvkond nooremate keelest jne. Koolis esinevate raskuste puhul on ainus võimalus õpetajatel kohalik keel endale selgeks teha, et paremaks abiks olla. Lapsevanemate süüdlaseks seadmine ei ole seevastu üldse õige tegu. Kirjanduses ei ole aga murdekeele roll veel sugugi selge ja vajab analüüsimist, millisel määral murdekeelne teos on aktsepteeritav.³²⁷

Kodumurdes on iseloomulik murdeuurijate ühine rinne murdekeelte säilimise kaitseks ja seda kõikjal, mitte ainult Lõuna-Eesti kontekstis. Kihnust kirjutab Theodor Saar, kuidas noored haritlased kohati juba paremini murdekeelt räägivad kui vanad inimesed ning et pedagoogide katsed murdekeelt maha murda on mõttetud.³²⁸ Ka Mari Must argumenteerib, et murdekeeled on vääruslikud, tuleb õpetada kodumurde kaunidust ja keeletunde virgutamist. Samas ütleb ta, et kuigi murdekeel on ka tänapäeval väärtuslik, ei tohiks seda tema meelest kaasa kiskuda moevooludega, kirjutada murdekeeles kosmoseajastule kohast filosoofiat või muud seesugust,

³²³ Viivi Maanso, „Mõlgutusi keelest, selle ilust ja emakeeleõpetusest“ – *Nõukogude Kool*, 9 (1971), lk 669–676 (672).

³²⁴ Eduard Vääri, „Eesti keel keskkooli vanemas astmes“ – *Nõukogude Kool*, 2 (1972), 130–135 (135).

³²⁵ Huno Rätsep „Murretest keeleteoretiku seisukohalt vaadatuna“ – *Kodumurre*, 10/11 (1969), lk 3–12 (3).

³²⁶ Samas, lk 4.

³²⁷ Samas, lk 12.

³²⁸ Theodor Saar, „Mõtteid kodumurdest“ – *Kodumurre*, 12 (1975), lk 31–35.

kodumurde koht on kodus ja külatänaval.³²⁹ Suhtumine võtab hästi kokku murdeuurijate museaali-laadse suhtumise murdekeelde, mis vastandub umbes samal ajal tekkinud Tartu Ülikooli tudengite seisukohale. Nemad kuulutasid ajalehes, et murdekeel peab köögist välja saama.³³⁰

1970. aastate lõpus on pilt murdekeeltega pedagoogilises kirjanduses hoopis teistsugune. Artiklites kurdetakse selle üle, õpilaste stiil ja sõnavara on väga halvad ning selle parandamiseks peaks kaasama murdekeele analüüsimist.³³¹ Eesti keele olümpiaadil küsiti murdesõnu ning neid „teadsid kõik õpilasgrupid ühtmoodi halvasti“ ning need, kes tundsid uudissõnu, ei tundnud ühtki murdesõna.³³² Sama probleem, et lapsed ei saa murdesõnadest kas kirjandusanalüüsi juures või niisama töödes aru, kordus ka 1985. aastal.³³³ Murdeuurijate vaatenurgast oli siis tegemist oma keele väärtustamise alustamisega, artiklites ilmnes rohkem uhkust oma kodukeele üle ja julgust seda keeleks nimetada.³³⁴

3.2.1. Metoodiline kiri ja parteiline initsiatiiv

Üks ametlik dokument, mis seadis paika ka kindla tegutsemiskava õpetajate võitluses murdekeele vastu, on ENSV Haridusministri metoodiline kiri „Õigekirja ja kõnekultuuri ühtlustatud koolirežiim. Kirjanduse, ema- ja vene keele ning võõrkeelte vihikute sisseseadmise ja kontrollimise korrast“ 19. novembrist 1953.³³⁵

Metoodiline kiri seadis suurimaks eesmärgiks, et kogu koolielus peab iga aine õpetaja korrektselt väljenduma, seejuures peavad eesti keele ja vene keele õpetaja võtma juhtpositsiooni keele kontrollimisel. Kirja alapeatüki „nõuded õpetajale“ punkt 8 ütleb:

Murdelise hääldamise tingimustes peavad keeleõpetajad, õppinud tundma kohaliku kõne iseärasusi, instrueerima teiste ainete õpetajaid õpilaste võimalikkudest hääldamise iseärasustest ja abinõudest õpilaste kõned esinevate puuduste ärandamiseks. Neil juhtudel on soovitav kasutada plakateid, mis juhivad õpilaste tähelepanu rea sõnade õigele hääldamisele ja kirjutamisele. Niisugused plakatid riputatakse koolis nähtavasse kohta suurte pealkirjadega: „Räägi õigesti!“ või

³²⁹ Mari Must, „Murded ja kirjakeel“ – *Kodumurre*, 12 (1975), lk 22–30 (29).

³³⁰ Asta Hiir, „Köögis seisab“, *TRÜ ajaleht*, 29. november 1968, lk 1.

³³¹ Epp Rebane, „Sõnastusõpetuse võimalustest keskastmes (uue programmi põhjal)“ – *Nõukogude Kool*, 12 (1979), lk 38–41 (39).

³³² Toom Õunapuu, „Õpilaspõhiku leksikaalsed teadmised“ – *Nõukogude Kool*, 4 (1979), lk 41–45 (43).

³³³ Maia Rõigas, „XI emakeeleolümpiaadi lõppvoorude kogemustest“ – *Nõukogude Kool*, 6 (1985), lk 33–36 (35).

³³⁴ Arnold Tiits, „Kas Mõnistõ kiil om illuss vai andzak kiil?“ – *Kodumurre*, 17 (1985), lk 30–36.

³³⁵ *Abiks haridusalal töötajale*, koost A. Kreekmann (Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1953), lk 946–960.

*„Kirjuta õigesti!“ Võiks teha ka seinale riputatavad vitriinid, mille õigele kirjutamisviisile tähelepanu juhtivaid eksponaate tuleb perioodiliselt uuendada.*³³⁶

Punkt 7, ütleb aga, et „tähelepanu ja nõudlikkus õpilaste kõne suhtes ei pea piirduma tunniga, tööga klassis“, vaid ka klassivälises elus, ekskursioonidel. Õpetaja peab seejuures jääma rahulikuks ja parandama vead ilma irooniata või muu liigse tähelepanuta. Kirja alajaotuse „nõuded õpilasele“ esimene punkt ütleb:

*Õpilased peavad taotlema seda, et nende kõne oleks kirjanduslikult õige, et nad väldiksid jämedaid sõnu ja väljendeid, niisamuti kohalikke murde- ja mittekirjakeelseid sõnu, et nad väldiksid keele risustamist.*³³⁷

Metoodilise kirja ainus eesmärk ei olnud küll murdekeele probleemiga tegelemine, ometi oli seda märgatud ühe aspektina õpilaste koolikeele mõjutamisel ja seatud õpilastele kehtestatud nõuetes esikohale. Ka õpetajatelt nõudis kiri korrektset keelt ja väljendumist, kuid jättis murdekeele mainimata. Ainsana on siin kehtestatud kindel tegevuskava, kuidas murdekeele vastu siltidega võidelda. Oluline on ka välja toomine, et murdekeel ei ole lubatud vahetundides ja tunnivälises tegevuses.

Seda metoodilist kirja mainis 1957. aastal V. Koort ajalehes Nõukogude Õpetaja, juhtides tähelepanu asjaolule, et selles ette nähtud murdekeele vastu võitlemise viise pole Vastseliina rajoonis seni täidetud. See olevat aga viinud halva õppeedukuseni ja korratusele rajooni haridusosakonnas, kus teema kedagi ei huvita.³³⁸ Just pärast selle artikli ilmumist ülevabariigilises ajalehes hakati ka mujal rajoonides murdekeele probleemidest rääkima – sellekohaseid artikleid ilmus Väike-Maarjas, Karksi-Nuias, Põlvas, Räpinas ja Antslas.

Kolm päeva pärast artikli ilmumist Nõukogude Õpetajas kirjutas Väike-Maarjast eesti keele õpetaja Eduard Leppik, analüüsides põhjalikult kohaliku murdekeele peajooni ja mõningaid murdevigu. Ta teatas siiski, et rahvaste rändamise, raadio ja televiisori mõjul ning kirjakeele läheduse tõttu koha

likule keelele ei ole murdevaad Väike-Maarjas iseseisvaks probleemiks kujunenud.³³⁹

Sarnane analüüs murdevigadest toimus märtsis Räpinas, kus toona Piiraja kooli direktor Paul Lehestik arutles murdevigade üle Netsaja ja Kolossova koolides.³⁴⁰ Käesoleva uurimistöö

³³⁶ Abiks haridusalal töötajale, lk 948.

³³⁷ Samas, lk 949.

³³⁸ V. Koort, „Ühest halva õppeedukuse põhjusest“, *Nõukogude Õpetaja*, 12. jaanuar 1957, lk 3.

³³⁹ E. Leppik, „Võitlusest murdevigadega koolis“, *Kommunismi Koit*, 15. jaanuar 1957, lk 2–3.

³⁴⁰ P. Allas, „Pedagoogid arutasid õppetöö organiseerimise probleeme“, *Sotsialistlik Rämpina*, 28. märts 1957, lk 2.

käigus selgus, et Lehestik võttis kümme aastat hiljem sõna ka Koidu diskussiooni osas, kirjutades, et peredes, kus on ainult murdekeelseid eakaid inimesi, võib lastele kirjakeelt õpetada raamatuid ette lugedes, kuid muidu on igati loomulik, kui pered lähevad üle kirjakeelele. Ta pidas igati loomulikuks, et murdekeel hääbub vaikselt, seda ei peaks takka sundima, kuid tulevikus saab seda kuulda „ainult muuseumi fonoteegi abil“.³⁴¹

Nii Leppik kui ka Lehestik tegelesid muu seas hiljem murdeuurimise ja rahvakultuuriga. Leppik uuris kohanimed ja pärimust.³⁴² Lehestik uuris Põlva ja Väraska kodulugu ning luuletas seto keeles.³⁴³ Ta võttis 1969. aastal osa ka Tartus toimunud murdeluule võistlusest.³⁴⁴ See näitab, kui oluliselt aegade muutudes inimesed oma seisukohti ümber mõtestasid või ka seda, et 1957. aasta kirjutised võisid olla kannustatud vastavale võimule meele järgi olemisest.

Põlvas kirjutas sama aasta aprillis otseselt metoodilisele kirjale viidates toona raamatukogu juhataja ametit pidav Milli-Irene Pedajas Põlva rajoonis, et mitte ainult koolis, vaid ka igal pool rajooni kultuurielus tuleks hoiduda murdekeelest. See olevat ju juba ammu selge, et murdekeel on suunatud väljasuremisele, kuid seda ei ole „pedagoogid-keeleteadlased suutnud selgeks teha ei oma kolleegidele, kasvandikele ega ka iseenesele“.³⁴⁵ Intervjuust Peri ja Rasina koolis direktoriametit pidanud inimesega selgus, et just Pedajas noomis Põlvas haridusinspektori ametit pidades koolidirektoreid väga kurjalt, kui nende koolis esines võru keelt.³⁴⁶ Arhiiviallikatest pole sellele veel õnnestunud kinnitust leida.

Pedajase pahameelt murdekeele üle võib seostada parteilise ja poliitilise aktiivsusega, nii tema amet haridusinspektorina kui ka mingil ajal ajalehe Koit toimetajana kuuluvad partei nomenklatuuri.³⁴⁷ Ilmselt kaasnes sellega mõningane kohustus ja soov oma kogukonda noomida ja manitseda, võimalik et temaatiline inspiratsioon selleks tuli kas V. Koorti artiklist või partei sisestest kõnelustest. Seda kirjutist on meenutatud ka kohalikus kogukonnas – Milvi Hirvlaane kirjutab Kanepi kooli ajalooraaamatus, et selle artikliga sai selgeks, et võitlus võru keele vastu oli suunatud „ülevalt poolt“ ning et see polnud autori enda initsiatiiv.³⁴⁸ Autori arvamusele ei saa leida ka põhjendust, nagu ta oleks kohalikku keelt võõraks võinud pidada, nagu nt 1969. aastal Õie Allika puhul. Pedajas oli samuti võru keele aladelt pärit ja Tsoorus

³⁴¹ Paul Lehestik, „Kuidas suhtuda murdekeelde?“, *Koit*, 17. juuni 1969, lk 2.

³⁴² Keili Pohlak, „Eduard Leppik – murdeuurija, keda võlusid kohanimed“ – *Oma Keel 2* (2009), lk 65–68.

³⁴³ „Im memoriam Paul Lehestik“, *Õpetajate Leht*, 1. juuli 1994, lk 16.

³⁴⁴ K. Muru, „Lõuna-eesi murdeliste luuletuste võistlus“, *Edasi*, 2. november 1969, lk 2.

³⁴⁵ M. Pedajas, „Kultuuritöötaja isiklik eeskuju“, *Koit*, 2. aprill 1957, lk 2 ja 4.

³⁴⁶ Autori intervjuu N21 (direktor Peri ja Rasina koolis, õpetaja Vana-Koiolas).

³⁴⁷ Mariliis Hämäläinen, *Eestimaa kommunistliku partei keskkomitee nomenklatuur 1945–1953*, (Tartu; Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011), lk 274, 291.

³⁴⁸ Milvi Hirvlaane, *Kanepi kool läbi kahe sajandi*, (Kanepi: Kanepi Gümnaasium, 2004), lk 128.

sündinud.³⁴⁹ Tartu Riiklikus Ülikoolis kirjutas Pedajas mitmeid pedagoogikaalaseid töid, kuid need ei puudutanud murdekeele teemat.

1957. aasta detsembris ilmus Nõukogude Õpetaja lisalehes Abiks Õpetajale detailne analüüs murdevigade vastu võitlemisest Nuija keskkoolis. H. Hellermaa (ilmselt Heinrich Hellerma) toob näiteid, kuidas ta on oma õpilastele koostanud seinalehe, kus on täpselt kirjas, et öelda ei tohi „mede vihik“, „tede klass“ ja „miu vend“ nagu Mulgi murdes öeldakse, vaid korrektne on „meie-teie-minu“.³⁵⁰ Lisaks sellele kirjutavat ta koos õpilastega vihikusse kirjakeelseid selgitusi murdesõnadele, mida kiputakse palju kasutama, nagu nt like (märg), rügä (rukis) ja illuksi (tasakesi) ning neid korratakse tunnis pidevalt üle. Ka see on üks meetodilises kirjas soovitatud viis keelevigadega tegelemiseks. Lisaks toob Hellermaa näiteid harjutustest ja etteütlustest, mida läbi viia eesti keele tunnis ja nendib, et need on vilja kandnud ja tunni ajal kasutavad õpilased dialektisme väga harva.³⁵¹ Seesugune punkt-punktiline meetodilises kirjas ära toodud kava täitmine viitab samuti, et need meetodid või säärase artikli kirjutamine ei tulnud autori enda initsiatiivist. Hellermaa ise oli ühiskondlikult väga aktiivne – 1944. aastast oli ta haridustöötajate ametiühingu liige ja mitmel korral esimees, 1979. aastast aga Emakeele Seltsi liige.³⁵²

Kirja täpset loomise lugu ei õnnestunud Haridusministeeriumi materjalidest leida, ega ka seda, kas ja kuidas seda rajoonide haridusosakondades võidi arutada ja kehtestada. Võimalik, et kirjas murdekeele kohta antud suunised ei tundunud piisavalt olulised enne, kui V. Koort need Nõukogude Õpetajas välja tõi. V. Koorti või Nõukogude Õpetaja autoriteetsus võis olla peamine käivitav põhjus, miks 1957. aastal murdekeele teemat eri rajoonides nii palju arutati ning muidu juba viis aastat vanast meetodilise kirja täitmisest räägiti.

Teaduslik ja pedagoogiline suhtumine murdekeelde olenes seega suuresti valitseva võimu ja tolleaegse keeleteaduse arusaamadest. Pedagoogilises kirjanduses peegeldusid aga ka vastused ja nõuanded murdekeele osas aktuaalseks kerkinud probleemidele. Pakuti palju abi murdeprobleemide lahendamisele. Nõukogude perioodi jooksul muutus aga oluliselt käsitlemisviis – algselt suunati tähelepanu õpilaste keele kontrollimisele, siis õpetajate murdekeelsusele, siis suunati lapsevanemaid oma kodust keelt muutma. Suur probleem oli ka

³⁴⁹ *Eesti teaduse biograafiline leksikon, 3. köide M(N)–Sap*, toim Jaak Aaviksoo (Tallinn: e-raamat, 2013), lk 497. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:258666> [vaadatud 08.05.25].

³⁵⁰ Heinrich Hellermaa, „Murdevigade ravimine eesti keele tundides“, *Nõukogude Õpetaja lisaleht Abiks Õpetajale*, 12. detsember 1957.

³⁵¹ Samas.

³⁵² Hermiide Krasohin, „Heinrich Hellerma. In memoriam“ – *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 32 (1986), lk 148–150.

õpetajate vähene kohaliku keele oskus, mis takistas keelevigade sujuvamat parandamist. 1980. aastatel jõuti olukorda, kus murdekeelt ei nähtud enam probleemina, vaid väärtusliku teadmisenä.

3.3. Koolide inspekteerimise materjalid

Nõukogude Eestis kontrollisid koolide tegevust eraldi nii Haridusministeeriumi kui ka rajoonide haridusosakondade inspektorid.³⁵³ 1950. aastate lõpus tugevnes kontroll partei poliitiliste nõudmiste poolest eriti, nõudes ideoloogiliste joonte märkamist koolides lisaks meetodilistele või majanduslikele küsimustele.³⁵⁴ Ka Haridusministeeriumi hinnangul olid seni inspektorid ja osakonnad oma tööd nõrgalt teinud,³⁵⁵ nagu viitas V. Koort ka murdekeele küsimuse puhul.

Murdekeele küsimus käis ka Antsla rajooni inspektorite tehtud märkustes suurel määral läbi. Vaadates just 1953.–1957. aasta koolide inspekteerimise materjale Antsla, Võru ja Vastseliina rajoonist, selgub, et murdekeele kasutamise kohta koolitundides tehti märkuseid mitmel pool. 1957. aasta Vastseliina rajooni koolide revideerimise kokkuvõttes, millele ilmselt viitas ka V. Koort, on välja toodud, et murdekeel, mida õpilased omavahel ja kodudes räägivad, põhjustab madalat õppeedukust eesti keeles. Lisaks sellele on halva õppeedukuse põhjustena märgitud aga ka õpetajate lohakas töö, töölt lahkumine, halb pedagoogiline tase ja see, et eesti keele ja matemaatika tunnid on koolis viimased, kus lapsed ei jaks enam keskenduda.³⁵⁶ Seega ei saa olla kindel, et just murdekeel oli suurim Vastseliina kooli õppeedukuse mõjutaja.

Antslas tehti näiteks 1956. aastal noomitus, et kolmanda klassi õpetaja Heldur Käärmann ei paranda õpilaste murdevigu ning et edaspidi tuleb õpilastelt alati, ka omavahelises suhtluses, nõuda kirjakeele tarvitamist.³⁵⁷ Õpetaja Salme Aia kohta Antslas märgitakse aga 1957. aasta märtsis, et ta ise räägib ebakorrektselt.³⁵⁸ Sama on inspektor Keer maininud Saru kooli kohta.³⁵⁹ Noomitusi, et õpetaja ei tohi murdekeelt tunnis kasutada, on 1957. aastal Antsla rajoonis saanud

³⁵³ Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985*, lk 8.

³⁵⁴ Samas, lk 39.

³⁵⁵ Samas, lk 31.

³⁵⁶ RA, VAMA.V-366.1.56, l 32. Koolide õppe- ja kasvatustöö ning majandusliku tegevuse kontrollimise aktid, 1957.

³⁵⁷ RA, VAMA.V-717.1.30, l 20–22. Antsla Keskkooli õppe- ja kasvatustöö kontrollimise raamat, 24. november 1956.

³⁵⁸ RA, VAMA.V-717.1.30, l 112–113.

³⁵⁹ RA, VAMA.V-297.1.17, l 30–31. Haridusosakonna tööplaanid ning nende täitmise aruanded ja ettekanded 1957. aasta õppekasvatustöö olukorrast rajooni koolides, 1957.

veel A. Visla Saru koolist,³⁶⁰ kõik Kurenurme kooli eesti keele õpetajad³⁶¹ ja L. Soonets Varstu koolist.³⁶² Õpilaste murdekeele parandamise käsu sai Lüütsepa algkool.³⁶³

Kui üldiselt käivad inspektorite märkused murdekeele kohta emakeele tunni ja eesti keele õpetajate kontekstis, on Linnamäe koolis õpetaja A. Jakobsenile tehtud ka noomitus, et matemaatika tunnis ei tohi kasutada murdelisi termineid *jaatis* (e.k. jagatis) ja *jaama* (e.k. jagama).³⁶⁴

Vastseliinas avaldub tendents, et murdekeele kohta tegi märkuseid ainult mõni kindel inspektor – selleks oli Vastseliina rajoonis Maimu Taros, kes märkis 1957. aastal, et õpilaste murdekeel on probleemiks Hinsa algkoolis, Ruusmäel ja Luhamaal.³⁶⁵ Terje Lõbu on 1930. aastate haridusnõunike, kelle tegevus oli samalaadiline nõukogudeaegsete inspektoritega, kohta järeldanud, et nende märkuste kangus murdekeele kohta koolis sõltus paljuski sellest, kas inspektor oli kohalik või mitte.³⁶⁶ Maimu Taros oli pärit Otepäält, mis võib seejuures tähelepanekute põhjuseks olla.³⁶⁷

Kooli tööd revideeris samal ajal ka näiteks kohalik ajaleht. 1957. aastal pidi Antsla rajooni rahvahariduskonna juhataja L. Murutar andma ajalehele Kolhoosi Elu aru, miks joodi Mõniste koolis õpetajate kabinetis veini ning kõlas ütlus „...kisu nigu piimä ahtrõ kitse käest“ (e.k. kisu nagu piima ahta kitse käest). See olevat vaid üks kodanliku perioodi õpetaja ütlus, mis nüüd Mõniste koolis ja mujal levib õpilaste kohta, kes klassi ette tulles midagi vastata ei oska.³⁶⁸ Seda, et lapsevanemate koosolekul oleks murdekeele teemat arutada võetud, allikates märgata ei olnud. Üldiselt kurdeti, et lapsevanemad on vähese aktiivsusega ja koolielust vähe huvitatud.

Murdekeele teema kajastus seega 1957. aastal võru keele aladel asuvate rajoonide koolide inspekteerimise materjalides suurel määral. Ka kümme aastat hilisemas Võru rajooni inspekteerimise ülevaates on välja toodud, et murdekeel on levinud probleem mitmetes koolides nii õpetajate kui ka õpilaste seas.³⁶⁹ Varasemas, Vastseliina rajooni 1955. aasta ülevaates ei ole aga murdekeele probleemi otseselt mainitud, lihtsalt rõhutatud korrektse

³⁶⁰ RA, VAMA.V-297.1.24, l 6. Koolide inspekteerimise aktid, 1957.

³⁶¹ RA, VAMA.V-297.1.24, l 34.

³⁶² RA, VAMA.V-297.1.24, l 96.

³⁶³ RA, VAMA.V-297.1.24, l 39.

³⁶⁴ RA, VAMA.V-297.1.24, l 184.

³⁶⁵ RA, VAMA.V-366.1.56, l 14, 17, 25.

³⁶⁶ Lõbu, *Regionaalsete joonte ühtlustamise katsed 1920.–1930. aastail Võrumaa hariduselu näitel*, lk 134.

³⁶⁷ „Vilistlased 1947“, *Otepää Gümnaasiumi kodulehekülg*, <https://nuustaku.edu.ee/partnerlus/vilistlased/>. [vaadatud 09.05.2025]

³⁶⁸ RA, VAMA.V-297.1.45, l 20. Kriitilised märkused ja ajaleheartiklid õpetajate kohta rajoonis, 1957.

³⁶⁹ RA, VAMA.V-658.1.427, l 2. Koolide inspekteerimise aktid, 1967.

kirjakeele rääkimise vajadust.³⁷⁰ Võru keele probleemi aktuaalseks muutumine tekkis ilmselt 1956.–1957. aastal ning probleem lahenes umbes 1970. aastate alguseks, mil oli toimunud osa elanikkonna seas keelevahetus eesti keele kasuks.

3.4. Kool ja võru keel õpilaste vaatest

Võrukeelses kogukonnas on tugevalt levinud lood, et võru keelt keelati nõukogude ajal koolis rääkida. Käesoleva töö raames on analüüsitud inimeste koolikogemusi seoses võru keelega, et situatsioonist enam aimu saada. Analüüsi kuulub 23 autori vabas vormis intervjuud inimestega, kes vastasid üleskutsele rääkida oma kogemusest võru keele kasutamisest koolis. Suuniseks antud küsimused on toodud lisas 1. Intervjueeritavad olid esimesse klassi astunud aastatel 1948–1986, enim lugusid jääb siiski 1970. aastatesse. Enamik neist rääkis lapsena võru keelt ning käis koolis Võru rajoonis, mõned meenutasid ka keelekonflikte, mis olid tekkinud mujale kolides.³⁷¹

Varasel nõukogude perioodil (1948. ja 1950. aastal) kooli läinud inimesed ei mäletanud üldse mingit keelamist seoses keelega – nii õpetajad kui ka õpilased rääkisid nii, nagu juhtus. Küll aga suhtuti tõrjuvalt sisserändajatesse, kes kohalikku keelt ei osanud.³⁷² Kuus inimest, kes kõik läksid kooli 1960. aastate alguses või 1970. lõpus, mäletasid, et neile tehti kodus selgeks, et koolis ei sobi kodust võru keelt rääkida.³⁷³ Mitmete emad ei rääkinudki teadlikult kodus võru keelt vaid hakkasid seda alles täiskasvanueas lastega kasutama. Keel õpiti selgeks sel juhul vanaemalt.³⁷⁴ Nenditi, et kirjakeele said hästi selgeks need, kes iseseisvalt palju raamatuid lugesid.³⁷⁵

Kaheksa inimese meenutuste kohaselt keelasid õpetajad otseselt koolis võru keelt rääkida, tutvustasid seda reeglit esimestel koolipäevadel, tegid tunnis suulise noomituse, kui keegi murdekeelt kõneles või karistasid muud moodi. Mitmed mainisid, et nende endaga midagi ei juhtunud, aga et teised said õpetajalt noomitusi võru keele eest. Mõned mälestused olid seotud ka füüsilise karistamisega, näiteks Ruusmäe koolis pandi üks õpilane nurka.³⁷⁶ Vastseliinas leidis aset aga selline juhtum:

³⁷⁰ RA, VAMA.V-366.1.43. Koolide õppe- ja kasvatustöö ning majandusliku tegevuse kontrollimise aktid, 1955.

³⁷¹ N14 (1972 Kehra), M25 (Valga 1968).

³⁷² N3 (1950 Krootuse).

³⁷³ N11 (1976 Võru III 8kl kool), N1 (1971 Rõuge).

³⁷⁴ N5 (1965 Varstu), N1 (1971 Rõuge), N13 (1973 Vana-Koiola).

³⁷⁵ N1 (1971 Rõuge).

³⁷⁶ N19 (1959 Ruusmäe).

Noh, nagu koolis ikka kiusati siis lastekodust või kehvast perest lapsi. Nii peideti mu kalossid koolipäeva lõpuks ära. Ma siis olin nutnud, ise ei mäleta, kuid mäletan, et otsisin ja hiiüdsin õpetajatelt abi paluda: "Hää õpetaja - koh mu kallusse ummava". Selle asemel, et mind aidata, pidin siis tahvlile kirjutama 100 korda „koolis räägitakse vaid eesti keelt“ ja jäin veel karistuseks peale tunde siis kooli koristama.³⁷⁷

Mitmed juhtumid on seotud üldise õppetöövälise kiusamisega, mis tulevad eriti esile väljaspool ajaloolist Võru maakonda elanud inimeste mälestustes – Valgas ja Kehras kiusasid koduse keele pärast just teised lapsed.³⁷⁸ Pigem paistis, et võru keele rääkimise suunas tehtud märkused olid seotud käitumisega. Ainult ühel korral mainiti, et õpetaja alandas eesti keele hinnet, öeldes, et see ei saa olla puhas „5“, sest õpilane rääkis vahetundides ja vahel ka tunnis murdekeelt.³⁷⁹ Õpetaja oli sel juhul ise pärit Setomaalt, mis võib siin tähtsust omada, sest varem Eesti Vabariigi perioodil pöörati sealse hariduse eestikeelestamisele eriti suurt tähelepanu, sealhulgas argumenteeriti nt setokeelsete lugemike vastu.³⁸⁰ Kogukondlik või isiklik kogemus sellega võis ka õpetajat mõjutada.

Õpetajate päritolu ja nende murdekeele keelamise kohta ütlesid mitmed, et kõik olid kohalikud, küll aga toodi kahel korral välja seda, et õpetajate arvamus murdekeelest oli seotud poliitikaga. Nimetati, et mitmed õpetajad, kes koolis murdekeele eest märkusi tegid või käest näpistasid ja seda „matsikeeleks“ nimetasid, olid ka pioneerijuhid.³⁸¹ Üks intervjueeritav nimetas, et kuna tema enda ema oli parteilane ja kooli direktor, rääkis ta kodus ainult eesti keelt ning läks koolis võru keelele üle alles pärast Eesti taasiseseisvumist.³⁸² Seda võib pidada igati reeglipäraseks nähtuseks, sest pioneerijuhtide tööülesanded olid tihedas seoses kooli ideoloogilise kasvatustööga, mis eeldas nõukoguliku ühtse ühiskonna arusaamade ja käitumise kontrollimist.³⁸³ Küll aga täheldati ka seda, et uue võimu tulekul muutsid paljud neist õpetajatest meelt ning hakkasid ka ise julgemalt võru keeles rääkima.

Mõningaid seoseid märgiti ka võru keele rääkimise puhul kodudes. Intervjueeritavad mainisid, et koolis rääkisid julgemalt võru keelt just neist peredest pärit lapsed, kel oli peredes olnud metsavendi või kes vahel astusid välja poliitilise võimu vastu – nt töid kooli Vabadussõja

³⁷⁷ M15 (1971 Vastseliina).

³⁷⁸ N9 (1968 Valga), N14 (1971 Vastseliina, Kehra).

³⁷⁹ M20 (1975 Osula, Võru).

³⁸⁰ Indrek Jääts, *Setude etniline identiteet* (Tartu: Studia Ethnologia Tartuensia 1, 1998), lk 47.

³⁸¹ M6 (1972 Leevi).

³⁸² N16 (1972 Karste).

³⁸³ Eli Pilve, „Aga vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppematerjali poliitikaga“ Ideoloogiline kasvatustöö nõukogude koolitunnis hilisstalinistlikus Eesti NSV-s – *Tuna*, 4 (2010), lk 54–71 (54).

mälestussamba postkaarte.³⁸⁴ Võru keelt räägiti ka ühe intervjuueeritava kodus, kelle peres oli tugev roll usuõpetusel.³⁸⁵ 1980. aastatel koolis käinute sõnul oli olukord juba vabam ning võru keele rääkimisega väljendati teadlikult protesti valitseva võimu ja kooli vastu.³⁸⁶

Ühes intervjuus täheldati, et klassi mõnedel õpilastel, kes tõesti ainult murdekeelt rääkisid, tekkis tundides enesetsensuur – klassi ette suuliselt vastama kutsutuna püsisid nad täiesti vait seni, kuni õpetaja leebus ja lubas sama asja kirjalikult vastata.³⁸⁷ See illustreerib hästi võrukeelsete inimeste kakskeelsust, kus suuline keel oli alati võru keel ja kirjutada osati ainult eesti kirjakeeles. Samas oli mitteformaalses situatsioonis nagu näiteks orkestriproovis olukordi, kus ka õpetaja võru keelt rääkis, kuid õpetajate võrukeelsust märgiti pigem siis, kui nendega hiljem täiskasvanuna kohtuti.³⁸⁸

Õpilaste enesetsensuuri ja vahe tegemist sellel, mis on lubatud kodus ja mis koolis, võib seostada ka laiemalt 1950.–1960. aastatel tekkinud topeltnõuetlemisega, mida on täheldatud ka toonaste laste seas. Eesti ja Läti kontekstis kujunes hilisemates põlvkondades veel omakorda vastandumine seoses võõraste sisserändajatega.³⁸⁹ Võrukeelsete inimeste puhul võib samuti täheldada umbusku võõraste suhtes, aga seda mitte ainult venekeelsete sisserändajate puhul, vaid laiendatuna ka Eesti-siseste rändajate ja tööle suunatud kohta.

Võru keele keelamine ei olnud seega mälestuste põhjal väga selgepiiriline kirjutatud reegel ega kooli õppetöö osa, pigem seotud kooli ja kodu vaheliste võimuhete ning üldise hea käitumisega. See, et võru keele keelajaks oli kool, kangastub mälestustes vaid osaliselt – paljude inimeste mälestuses tutvustati sellist käitumisnormi just kodus. Lapsevanemate teadlik eesti keele kasutamine näitab, et ajalehtedes propageeritud lastega kirjakeele kõnelemine rakendus ka päriselt ellu, kuigi mitte täiel määral. Inimeste valikuid mõjutas ka poliitiline taust ning vähesel määral ka päritolu.

³⁸⁴ N1 (1971 Rõuge).

³⁸⁵ N13 (1973 Vana-Koiola).

³⁸⁶ N10 (1983 Krabi).

³⁸⁷ N1 (1971 Rõuge).

³⁸⁸ M20 (1975 Osula, Võru).

³⁸⁹ Aili Aarelaid, „Topeltnõuetlemise kujunemine kahel esimesel nõukogudelikul aastakümnel“ – *Akadeemia*, 4 (2000), lk 755–773 (772).

Kokkuvõte

Võru keele olukorda nõukogude ajal iseloomustab peamiselt ühtse nõukogude rahvuse loomise poliitika ja ühtse eesti keele kaitsmise poliitika keerdkäikude teele jäämine. Sel perioodil lagunes senine traditsiooniline võru keele kõnelemise keskkond külades, elanikkond rändas ja segunes nii Eesti-siseselt kui uute venekeelsete sisserändajatega. 20. sajandi alguses oli seoses põhjaeesti kirjakeele domineerimisega tekkinud halvustav suhtumine lõunaeesti keelde, sealhulgas ka võru keelde, koolielu toimus ainult kirjakeeles, kuigi reaalsuses kõneldi Lõuna-Eestis suuresti ikka oma keeltes.

Sarnane protsess jätkus ka nõukogude okupatsiooni esimesel paaril aastakümnel. Ajalehtedes ilmus mitmeid artikleid, mis kurtsid koolis tehtavate murdevigade üle ja selle üle, et nii õpetajad kui ka õpilased kõnelevad murdekeelt. Ajakirjanduses tuli murdekeele teema peamiselt esile just Võrumaa aladel, kuid mainimisi oli ka Saaremaalt, Mulgimaalt, tartu keele aladelt ja kirderanniku murde aladelt. Võru keele puhul oli aga ülekaal palju suurem ning murdekeelest kui probleemist koolides räägiti ka 1970. alguses, lisaks ka muus avalikus elus peale kooli – nii kirjanduses, poes, raamatukogus kui ka kultuurielus.

Kõige suuremaks paisus murdekeelt puudutavate arvamuskirjutuste arv 1957. aastal, kus seda arutasid pedagoogid ja keeleteadlased näiteks Antsla kohalikus ajalehes Kolhoosi Elu, aga ka Põlvas, Rāpinas ja mujal. Üldise järeldusena ilmnis diskussioonist, et murdekeele kõnelemine tegi eesti keele õpetajate töö palju keerulisemaks, mistõttu mitmed nõudsid, et seejuures tuleks appi kodune keskkond ning lapsevanemad hakkaks oma kodudes ainult kirjakeelt kasutama. Põhjenduseks toodi seejuures murdekeel kui kultuuritu, matslik ja iganenud nähtus feodaalsest ajast, mis ei sobi nõukogude sotsialistlikku peresse ning palju muid emotsionaalseid argumente. Töö lapsevanemate suunal kandis osaliselt vilja ja viiski 1960. aastatel keelevahetuseni. Mitmetes peredes tekitas see aga hoopis trotsi ning kodudes vastanduti kirjakeelsetele inimestele. Oma keelt kasutati turvalises situatsioonis, ametlikus aga kirjakeelt.

Ametlikus keeleteaduses ja pedagoogilises kirjanduses käsitleti murdekeeli koolis kui vigu õpilaste kõnes ja kirjas. Õppekavades oli aga 1953.–1979. aastani sees nõue, et õpetaja peab ise kohaliku keelt hästi tundma ja sellele vastavalt õpilaste keelt suunama. Ilmselt osutus see aga liiga suureks ülesandeks, mida ei suudetud täita. Õpilaste õppeedukust ja väljendusoskust peeti üldiselt halvaks, mis ajendas pedagooge kirjutama mitmeid arvamuskirjutusi murdekeele vastu. See polnud kindlasti ainus põhjus – mõjutas ka üldine väga reglementeeritud õigekeelsuse norm, kus iga kõrvalekalle oli viga ja nõudis tõrjumist.

Nende vigade ühtlustamiseks soovitas haridusministeerium 1953. aasta metoodilises kirjas kasutada murdepärasusi vältima kutsuvaid silte, meeldetuletusvihikuid õigete sõnade kohta ja ka vahetunnis õpilaste keelt kontrollima. Teateid nende otsesest täitmisest pole aga mujalt kui Nua koolist mulgi keele aladelt, pigem piirduti suuliste, ajakirjanduslike ja inspektorite märkustega. Ametlikud dokumendid reguleerisid vaid murdevigu, arvestamata ajakirjanduses ja koolide inspekteerimisel välja toodud olukorda, et võru keele alal ei olnud koolis vaid keelevead, vaid koolis räägitigi kohati võru keeles. See tegi ühest küljest määrused ebaefektiivsemaks, kuid samas säästis võru keelt veel suuremast allasurumisest.

Suurimad murdekeele vastased olid juba mainitud pedagoogid, kuid eriti need pedagoogid, kelle poliitiline huvi mängis kaasa kogukonna kontrollimises ja nende kultursele käitumisele suunamises. See kajastus nii inimeste intervjuudes kui ajaleheartiklites, et vahel keelasid keele rääkimist just parteilastest või pioneerijuhtidest õpetajad ning eelistasid seda ka ise mitte rääkida, isegi kui oldi kohalikud. Olukord oli aga kahepalgeline – mitmed, kes koolides murdekeele rääkimise vastu sõna võtsid, olid ise aktiivsed koduloo-uurijad, murdeuurijad või murdes kirjutajad.

Suur võru keelde suhtumise kujundaja oli üldine keelepoliitika, mis 1970. aastateni aktsepteeris vaid kindlaid keelevariante ja põlgas teisi, hoides samas keeled lahus, nii et ka võru keel arenes omasoodu edasi. Keeleteaduse puhul mängis olulist rolli ka murdeuurimine ja üldine pärimuse uurimine, mis oli nõukogude perioodil väga populaarne valdkond. Sellesse kaasati ka õpilasi ja õpetajaid, pannes seega paradoksaalsel moel nad mittesoovituslikku keelt uurima ja väärtustama. Lisaks hindasid mitmed murdejooni ja murdesõnu kirjanduses, mõnede meelet oli täielikult võru keeles kirjutamine aga murdekeelte museaalse väärtuse solkimine. 1970. aastateni kirjutati ajalehtedes peamiselt ainult naljajutte võru keeles või kasutati murdekeelseid dialooge. Ka see alandas murdekeele mainet, viies selle vaid nalja väärtusesse – samas oli seeläbi terve nõukogude perioodi olemas võru keeles kirjutamise komme.

1969. aastal levis aga juba keeleteaduslik käsitlus, et võru keelel on keele omadused, ehkki see on poliitilisel otsusel murde staatuses. Ka see oli üks põhjus, miks võru keeles kirjutamist ei soositud – see tõusnuks liialt kõrgesse staatusesse. Samal ajal toimusid arengud ka paguluses viibivate eestlaste ja võru kirjanike kogukonnas, kus peeti võrukeseks olemist au sees ning 1969. aastal kuulutas Aleksis Rannit The New York Timesis, et see võiks olla ka omaette keel, mitte vaid murre. Umbes 1969. aastatest hakkas ka Eestis võru keele maine tõusma. Pärast Põlva ajalehes Koit toimunud arutelusid, kas murdekeelt on õige koolis keelata või mitte, hakati

enam rääkima võrukeelsest kirjandusest, toimus esimene lõunaeestikeelse luule võistlus ning hakkas tärkama huvi pärimuskultuuri vastu.

1980. aastate algusest on veel teateid, et murdekeele jooned on ikkagi mõnes piirkonnas esil, kuid mingit kampaaniat nende vastu enam ei algatatud ning nõue õpetajate kohaliku keele tundmisele kadus õppekavadest. Seevastu hakati murdekeeli pidama hoopis väärtuslikuks teadmiseks, mida küsiti olümpiaadidel, milles laulsid uued laulu- ja leelokoovid ja propageerisid tudengid oma ringides. Taasiseseisvumise tuules hakkas ka võru keele teadlik vabanemine ja eestvedajate tekkimine. Võru keeles kirjutamine muutus ühest küljest tõsisemaks, samas tekkis traditsiooniliselt suulise keele laiemale kirjutamisele ka palju kriitikat.

Nõukogude aja lõpuks oli kujunenud tugev võrukeelne kogukond, keda ühest küljest liitis vastuhakk liigsele normeerimisele oma keele kõnelemise näol. Samas tõukas paljusid oma keele kasutamisest eemale kogemus koolist, kus oma keele pärast kiusati ja häbistati, haritud nõukogude inimese märgiks ei saanud olla murdekeele kõnelemine. Kampaaniad lapsevanematele panid paljusid juba kodus lastele õpetama, et avalikus kohas ei räägita kodust keelt, mistõttu noorem põlvkond enam laialdaselt keelt ei osanud. Mitmed eesrindlikkust taotlevad inimesed loobusid ka ise oma keele rääkimisest. Sellest barjäärist üle saamiseks alustati 1988. aastal Võro Seltsi VKKF tegevusel võru keele õpiku loomist, keeles kirjutamise propageerimist ja aktiivset teavitustööd. Inimeste keelehäbist üle saamine ja arvamuste muutumine võru keelest kui Eesti terviklikkuse ohustajast kestab aga tänini.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad:

Rahvusarhiiv (RA)

ERA.R-2362 Emakeele Selts

VAMA.V-717 Antsla Keskkool

VAMA.V-297 Antsla Rajooni TSN Täitevkomitee haridusosakond

VAMA.V-366 Vastseliina Rajooni TSN Täitevkomitee haridusosakond

VAMA.V-658 Võru Maavalitsuse haridusosakond

Publitseeritud allikad ja õppekavad:

„Haridusministri metoodiline kiri, 19. november 1953. Õigekirja ja kõnekultuuri ühtlustatud koolirežiim. Kirjanduse, ema- ja vene keele ning võõrkeelte vihikute sisseseadmise ja kontrollimise korrast“ – *Abiks haridusalal töötajale*, koost A. Kreekmann (Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1953), lk 946–960.

Keskkooli õppekavad. Eesti keel. Kirjandusõpetus. (Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1946).

Alg- ja keskkooli programmid: eesti keel (Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1948).

Alg- ja keskkoolide programmid: eesti keel (Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1949).

Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid: eesti keel (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953).

Töölisnoorte koolide programmid: eesti keel, kirjanduslik lugemine, kirjandus (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958).

Keskkooli programmid; eesti keel ja kirjandus 5. ja 6. klassile (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960).

Keskkooli programmid: eesti keel ja kirjandus 5.–8. klassile (Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1959).

Töölisnoorte koolide programmid: eesti keel ja kirjandus V–VIII klassile (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962).

Töölisnoorte koolide programmid: eesti keel ja kirjandus V–VIII klassile (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964).

Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid: eesti keel IV–XI klass (Tallinn: Valgus, 1979).

Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid: eesti keel IV–XI klass (Tallinn: Valgus, 1982)

Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid: eesti keel IV–XI klass (Tallinn: Valgus, 1984).

Nõukogudeaegne pedagoogiline kirjandus:

Elisto, E., *Keelelisi küsimusi I* (Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1949).

Kanter, E., „Kadrina Mittetäieliku Keskkooli tööst“ – *Nõukogude Kool*, 7 (1948), lk 442–460.

Kask, A., „Seltsimees Stalin keele sõnavarast“ – *Nõukogude Kool*, 3 (1951), lk 169–176 (176).

Koemets, E., „Keele arengu diagnostikast“ – *Nõukogude Kool*, 10 (1969), lk 742–746.

Käis, Johannes, *Kooli-Raamat* (Tallinn: Ilmamaa, 2018).

Laugaste, G., „Murdetaust keskkoolilõpetaja keelearvitus“ – *Nõukogude Kool*, 9 (1956), lk 554–559.

Lohk, J., „Eesti keele õpetuse tasemest üldharidusliku kooli VI klassis“ – *Nõukogude Kool*, 2 (1947), lk 92–106 (101).

Maanso, Viivi, „Lähtekohti ortograafiaharjutuste koostamiseks ja valikuks“ – *Nõukogude Kool*, 9 (1967), lk 647–652.

Maanso, Viivi, „Miks emakeel raskusi valmistab (keelest endast, õpilastest, õpikuist ja muustki“ – *Nõukogude Kool*, 9 (1969), 670–674.

Maanso, Viivi, „Mõlgutusi keelest, selle ilust ja emakeeleõpetusest“ – *Nõukogude Kool*, 9 (1971), lk 669–676.

Must, Mari, „Murded ja kirjakeel“ – *Kodumurre*, 12 (1975), lk 22–30 (29).

Parbus, Ü., „Kirjakeelest, siirdekeelest ja murdekeelest“ – *Emakeele Seltsi Aastaraamat*, 12 (1966), lk 3–15.

Raud, A., „Meie ülesanded käesoleval õppeaastal“ – *Nõukogude Kool*, 8/9 (1947), lk 453–472 (464).

Rebane, Epp, „Sõnastusõpetuse võimalustest keskastmes (uue programmi põhjal)“ – *Nõukogude Kool*, 12 (1979), lk 38–41 (39).

Rõigas, Maia, „XI emakeeleolümpiaadi lõppvoorude kogemustest“ – *Nõukogude Kool*, 6 (1985), lk 33–36 (35).

Rätsep, Huno, „Murretest keeleteoretiku seisukohalt vaadatuna“ – *Kodumurre*, 10/11 (1969), lk 3–12.

Saar, Theodor, „Mõtteid kodumurdest“ – *Kodumurre*, 12 (1975), lk 31–35.

Šarlai, Aave, *Abiks eesti keele ja kirjanduse õpetajatele*, diplomitöö, juh E. Põder (Tartu Ülikool: Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder, 1967).

Tiits, Arnold, „Kas Mõnistõ kiil om illuss vai andzak kiil?“ – *Kodumurre*, 17 (1985), lk 30–36.

Valgma, J., „J. V. Stalini keeleteaduslikud tööd eesti keele õpetamise alusena“ – *Nõukogude Kool*, 1 (1952), lk 9–30.

Veri, Karl, *Об изучении факультативного курса по основам краеведения в школах Эстонской ССР* (Antsla: käsikiri, 1969).

Vääri, Eduard, „Eesti keel keskkooli vanemas astmes“ – *Nõukogude Kool*, 2 (1972), 130–135.

Vääri, Eduard, „Eesti keele õpikust, töövihikust ja programmist keskkooli vanemas astmes“ – *Nõukogude Kool*, 10 (1968), 736–743 (742).

Õunapuu, Toom, „Õpilasparemiku leksikaalsed teadmised“ – *Nõukogude Kool*, 4 (1979), lk 41–45 (43).

Kirjandus:

Aarelaid, Aili, „Topeltnõuetlemise kujunemine kahel esimesel nõukogudelikul aastakümnel“ – *Akadeemia*, 4 (2000), lk 755–773 (772).

Allas, Tiia, *Miks ja kuidas õpetada kohta? Kultuurilise identiteedi kujundamine võru keele ja kirjanduse õpetamise kaudu Vana-Võrumaa üldhariduskoolides*, magistritöö, juh. Mart Velsker (Tartu Ülikool: Eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 2022).

Annus, Epp, „Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega?“, *Mitmele isandale loodud kunst. Sotsikolonialism ja Eesti* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020), lk 111–123.

Brown, Kara D., "Policy and pedagogical pliability: Enrichment in Võro-language revitalization in Estonia" – *Multilingua*, 38 (2019), lk 113–131.

Brown, Kara D., „Võro keele ja kultuuri tund kooli ja õpetajate elus“ – *Piirikultuuriq ja keeleq. Piirikultuurid ja keeled. Võro Instituudi toimõndusõq*, 17 (2005), lk 56–66.

Czub, Tomasz, „Shame as a self-conscious emotion and its role in identity formation“ – *Polish Psychological Bulletin*, 44 (2013), lk 245–253.

Eesti NSV Ülemnõukogu IX koosseis.. Biograafiline lühiteatmik (Tallinn: Eesti Raamat, 1976).

Ehala, Martin, „Keelevahetuse pööramisvõimalusi võru keelealal“ – *Võro instituudi toimõtiseq*, 18 (2006), lk 11–26.

Ehala, Martin; Niglas, Katrin, „Empirical Evaluation of a Mat hematical Model of Ethnolinguistic Vitality: the Case of Võro.“ – *Journal of Multilingual and Multicultural Deveelopment*, 6 (2007), lk 427–444.

Eichenbaum, Külli; Koreinik, Kadri, *Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil? Kohakeelte seisundiuuring Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal, Võro instituudi toimõndusõq*, 21 (2008).

Fishman, Joshua A., *Reversing Language Shift* (Clevedon: Multilingual Matters LTD, 1991).

Hennoste, Tiit; Kurvits, Roosmarii, *Eesti ajakirjanduse 100 aastat* (Tallinn: Post Factum, 2019).

Hirvlaane, Milvi, *Kanepi kool läbi kahe sajandi* (Kanepi: Kanepi Gümnaasium, 2004).

Hämäläinen, Mariliis, *Eestimaa kommunistliku partei keskkomitee nomenklatuur 1945–1953* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011).

Iva, Sulev, „Lõunaeesti ja võru keel: mõisted ja keelepüü“ – *Oma Keel*, 17 (2008), lk 5–12.

Jääts, Indrek, „Count Us! Ethnic Activism in South-Eastern Estonia, and the Census of 2011“ – *Journal of Baltic Studies*, 46 (2015), lk 243–260.

Jääts, Indrek, *Setude etniline identiteet* (Tartu: Studia Ethnologia Tartuensia 1, 1998).

Kaasik, Peeter, „Kakskeelsuskampaania: sovetlikust keelepoliitikast ja selle praktikast Eesti näitel 1970. ja 1980. aastatel“ – *Tuna*, 1 (2015), lk 68–82.

Kaasik, Peeter, „Vabadus on orjus. Proletaarsest internatsionalismist“ – *Akadeemia*, 7 (2013), lk 1184–1225.

„Kakskeelsusest kolmkümmend aastat hiljem. Intervjuu Mati Hindiga“ – *Oma Keel*, 2 (2017), lk 65–73.

Kama, Kaido, „Võru asi“ – *Vikerkaar*, 7/8 (2005), lk 115–123.

Karjahärm, Toomas, Sirk, Väino, *Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987* (Tallinn: Argo, 2007).

Kasak, Enn, „Võru murre ja võru keel“ – *Õdagumeresoomõ väikuq keeleq. Läänemeresoome väikesed keeled. Võro Instituudi toimõtiseq*, 4 (1998).

Kasik, Reet, „Keelekorraldus Nõukogude Eestis“ – *Keel ja Kirjandus*, 12 (2022), lk 1093–1103.

Kingisepp, Valve-Liivi, „Julius Mägiste ja Andrus Saareste esialasest koostööst paguluses kirjavahetuse põhjal“ – *Keel ja Kirjandus*, 12 (2020).

Kolk, Raimond, *Peo pääl elu hõpõ*, toim Tiia Allas, Õnne Kepp (Võru: Võru Instituut, 2018).

Koreinik, Kadri, „The Võru language in Estonia: An Overview of a Language in Context“ – *Working Papers in European Language Diversity*, 4 (2013).

Koreinik, Kadri, „Võrukeelsus ja mitmekeelsus ELDIA projekti andmete valguses“ – *Oma Keel*, 1 (2013), lk 75–83.

Koreinik, Kadri, *Language ideologies in the contemporary Estonian public discourse: with a focus on South Estonian* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011).

Krasohin, Hermiide, „Heinrich Hellerma. In memoriam“ – *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 32 (1986), lk 148–150.

Kreegipuu, Tiit, „Ajakirjandus Nõukogude Eestis külma sõja võitlusvahendina“, *Nõukogude Eesti külma sõja ajal, Eesti Ajalooarhiivi toimetised*, 23 (30) (2015), lk 163–199.

Kuuba, Rainer, „Midä näütäse 2011. ja 2021. aastaga rahva ülelugõmisõ võro keele mõistjidõ kotsilõ“ – *Põlidsõq ja rändäjäq. Võro Instituudi toimõndusõq*, 39 (2023), lk 9–40.

Laanekask, Heli, *Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004).

Lang, Valter, *Läänemeresoome tulemised* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018).

Laur, Mati; Tannberg, Tõnu, *Rajoonide aeg* (Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 2023).

Lauristin, Marju; Peegel, Juhan; Uus, Sulev; Vihalemm, Peeter, *Rajoonileht ja lugeja* (Tallinn: Eesti Raamat, 1987).

Liivaku, Uno, *Eesti raamatu lugu* (Tallinn: Monokkel, 1995).

Lindström, Liina; Pilvik, Maarja-Liisa; Plado, Helen; Todesk, Triin, „Võro ja seto keelevahetus XX–XXI sajandil. Kas pöördumatu protsess?“ – *Keel ja Kirjandus*, 5 (2024), lk 449–476.

Lõbu, Terje, *Regionaalsete joonte ühtlustamise katsed 1920.–1930. aastail Võrumaa hariduselu näitel*, magistritöö, juh. Tiit Rosenberg (Tartu Ülikool: ajaloo ja arheoloogia instituut, 2005).

Nagel, Veronika, *Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2006).

Nemvalts, Laura, „Kus on kodukoht?“ *Analysing the Meaning of Home and Improving OCR Quality in Estonian Exile Newspapers Published in Sweden*, magistritöö, (Linnaeus Ülikool: digihumanitaaria valdkond, 2024).

Pajusalu, Karl, „Eesti murrete uurimine“ – *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 48 (Tallinn: Emakeele Selts, 2002), lk 197–216 (197).

Pajusalu, Karl, „Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos“ – *Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised* 8 (Tartu, 1997).

Pajusalu, Karl, *Eesti keele 100 aastat* (Tallinn: Post Factum, 2019).

Pajusalu, Karl; Hennoste, Tiit; Niit, Ellen; Päll, Peeter; Viikberg, Jüri, *Eesti murded ja kohanimed*, 3. trükk (Veebiväljaanne: Tartu, 2018),
https://www.emakeeleselts.ee/digiraamatud/Eesti-murded-ja-kohanimed_kolmas-trykk_2018.pdf.

Pajusalu, Karl; Koreinik, Kadri; Rahman, Jan, „Lõunaeesti keele kasutusest Kagu-Eestis“ – *A kiilt rahvas kynõlõs: võrokeste keelest, kommetest, identiteedist. Võro Instituudi Toimõtiseq*, 8 (2000), lk 13–37.

Pilve, Eli, „Aga vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppematerjali poliitikaga“ Ideoloogiline kasvatus nõukogude koolitunnis hilisstalinistlikus Eesti NSV-s“ – *Tuna*, 4 (2010), lk 54–71 (54).

Pilve, Eli, „Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt. Ideoloogiline ajupesu Eesti NSV kooli(tunni)s 1953–1991“ – *Tuna*, 3 (2013), lk 82–100.

Plado, Helen, „Rahvakeelsus XX sajandi alguskümnendite Eesti keelekorralduses“ – *Keel ja Kirjandus*, 12 (2022), lk 1075–1092.

Pohlak, Keili, „Eduard Leppik – murdeuurija, keda võlusid kohanimed“ – *Oma Keel*, 2 (2009), lk 65–68.

Prillop, Külli; Pajusalu, Karl; Saar, Eva; Soosaar, Sven-Erik; Viitso, Tiit-Rein, *Eesti keele ajalugu. Eesti keele varamu VI* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020).

Raag, Raimo, „Regionalism in Language Policy: the case of Võru“ – *Inheriting the 1990s. The Baltic Countries. Studia Uralica Uppsaliensia* 37, toim. Baiba Metzāle-Kangere (Uppsala Universitet, 2010), lk 131–152.

Raag, Raimo, *Talurahva keelest riigikeeleks* (Tartu: Atlex, 2008).

Raudsepp, Anu, *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2005).

Saar, Evar, *Võru keele kasutamine kohalikes ajalehtedes*, bakalaureusetöö, juh Peeter Vihalemm (Tartu Ülikool: ajakirjanduse õppetool, 1996).

Saar, Hipp, „Kas ahju taha või prügimäele?“ Murdeteemaline arutelu 1969. aasta Põlva ajalehes Koit ja selle järelkajad“, *Tuna*, 2/2022, lk 142–148.

Saar, Hipp, *Venustus ja selle tagajärjed hariduses Eesti NSV üldhariduskoolide näitel aastatel 1978–1985*, bakalaureusetöö, juh Tõnu-Andrus Tannberg (Tartu Ülikool: ajaloo ja arheoloogia instituut, 2023).

Spring, Joel, „Education as a form of social Control“ – *History of Education. Major themes Volume II* (London: Routledge, 2008), lk 53–62 (59).

Tammekänd, Liina, *Narratological analysis of Võru-Estonian bilingualism* (Tartu Ülikool: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017).

Tinits, Peeter, „Digiteeritud Eesti ajalehed uurimisallikana“ – *Acta Historica Tallinnensia* (ilmumas).

Vaino, Maarja, „Kirjandusõpe nõukogude koolis“ – *Keel ja Kirjandus* 1–2 (2023), lk 240–254.

Valk, Aune, „Võrokeste identiteedist“ – *Võro Instituudi Toimõtiseq*, 8 (2000), lk 39–55.

Velsker, Mart, *Võru kirjanduse kujunemislugu* (Veebiväljaanne: Võro Instituut, 2021), <https://wi.ee/wp-content/uploads/2021/10/kirjanduslugu.pdf>.

Wiedemann, Ferdinand Johann, *Versuch ueber den Werroehstnischen Dialect*, toim. Külli Habicht, Karl Pajusalu (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002 [1864]).

Perioodika:

„A. Ranniti esse The New York Times’is“, *Eesti Hääl*, 5. detsember 1969, lk 3.

„Demonstreeriti rahvakunsti, helisesid laulud, kõlas pillimäng“, *Sotsialistlik Rämpina*, 21. juuni 1958, lk 2.

„Eesti keele ja kirjanduse viktoriin“, *Säde*, 15. veebruar, 1975, lk 2.

„Keele-argipäev itkestatud Eestis“, *Eesti Päevaleht*, 5. august 1969, lk 2.

„Kommentaare“, *Sirp ja Vasar*, 26. jaanuar 1979, lk 5.

„Lugeja kiri“, *Eesti Hääl*, 14. september 1979, lk 3.

„Madis pöördub põllumeeste poole“, *Tööraha Elu*, 10. juuli 1969, lk 3.

„Murdekeel elustub“, *Sirp ja Vasar*, 11. aprill 1980, lk 7.

„Im memoriam Paul Lehestik“, *Õpetajate Leht*, 1. juuli 1994, lk 16.

„Rohkem tähelepanu väikerahvaste kirjandusele“, *Vaba Eesti Sõna*, 16. oktoober 1969, lk 3.

„Teeme juttu rajooni murrakutest“, *Uus Tee*, 14. juuni 1958, lk 2.

„Tähelepanu võru murdele“, *Vaba Eestlane*, 31. jaanuar, 1989, lk 8.

„Uma lehe 500. nummõr“, *Uma Leht*, 4. november 2021.

„Võrulased tähistasid kodumaalt lahkumise 30. aastapäeva“, *Meie Elu*, 6. september 1974, lk 1 ja 3.

Aarna, E., „Purismi ja ühekülguse vastu“, *Kolhoosi Elu*, 2. aprill 1957, lk 2.

Aarna, Eduard, „Purismi ja ühekülguse vastu“, *Kolhoosi Elu*, 2. aprill 1957, lk 2.

Aavik, Johannes, „Luulekeele vabadus“, *Välis-Eesti*, 10. juuli 1949, lk 6.

Alango, R., „Vaataja ütles: „Jah!““, *Punane Täht*, 16. juuni 1962, lk 2.

Allas, P., „Pedagoogid arutasid õppetöö organiseerimise probleeme“, *Sotsialistlik Rämpina*, 28. märts 1957, lk 2.

Allikas, Õie, „Sõnad õpetavad, eeskujud tõmbavad kaasa“ – *Koit*, 29. aprill 1969, lk 3.

Ariste, Paul, „Mõtted üht sõnaraamatut lugedes“, *Sirp ja Vasar*, 13. juuni 1980, lk 13.

Eller, Helmi, „Loomingu salakäike“, *Eesti Päevaleht*, 24. jaanuar 1979, lk 6.

Erelt, Pekka; Holsting, Tago; Kivine, Märkt; Kokk, Aavo; Liivamägi, Marika; Liivamägi, Toomas; Olesk, Peeter; Tender, Tõnu; Volt, Mihkel, „Keele ja kultuuri saatus“, *TRÜ ajaleht*, 14. oktoober 1988, lk 3.

Hallop, L., „Milles algkooliõpetaja komistab“, *Nõukogude Õpetaja*, 28. mai 1948, lk 3.

Hellermäe, Heinrich, „Murdevigade ravimine eesti keele tundides“, *Nõukogude Õpetaja lisaleht Abiks Õpetajale*, 12. detsember 1957.

Hiir, Asta, „Köögis seisab“, *TRÜ ajaleht*, 29. november 1968, lk 1.

Iva, Sulev, „Kakskeelsus ja keelepoliitika võru-eesti näitel“ – *Sirp*, 10. jaanuar 2020.
<https://www.sirp.ee/kakskeelsus-ja-keelepoliitika-voru-eesti-naitel/> [vaadatud 01.05.2025].

Jõgi, M., „Murdekogumisest“, *Kommunismiehitaja*, 30. september 1971, lk 3.

Kaalep, Ain, „Avvuhind võro keelen luulõtusõlõ“, *Tõõrahva Elu*, 4. november 1969, lk 3.

Kaalep, Ain, „Emakeeleõpetus ei tohi ignoreerida emakeelt“, *Nõukogude Õpetaja*, 17. jaanuar 1970, lk 4.

Kaarheit, S., „Häälõdamisvigadest“, *Kolhoosi Elu*, 9. aprill 1957, lk 3.

Kaktus, A., „Muljeid ühelt ekskursioonilt“ – *Kolhoosi Küla*, 3. juuli 1956, lk 2 ja 4.

Kaldvee, H., „Meie pere kõige nooremad liikmed“, *Koit*, 19. september 1957, lk 2.

Kalmet, Maimo, „Kes emakeele konverentsil käisid, ei kahetse“, *Nõukogude Õpetaja*, 1. detsember 1984, lk 3.

Kasesalu, Evi, „Võromaa-armastus“, *Võru Teataja*, 26. august 1989, lk 4.

Kehman H., V. Kaimre, L. Valge, „Murde- ja kirjakeelest“, *Koit*, 3. juuni 1969, lk 3.

Klink, A., „Võru III keelepõev“, *Koit*, 28. oktoober 1969, lk 1.

Koemets, E., „Dünaamiline stereotüüp I. Pavlovi õpetuse valguses“, *Nõukogude Õpetaja*, 26. mai 1956, lk 3.

Koort, V., „Ühest halva õppeõdukuse põhjustest“, *Nõukogude Õpetaja*, 12. jaanuar 1957, lk 3.

Krants, Eduard, „Üks noormees kummargile“, *Meie Elu*, 3. märts 1960, lk 5.

Kriis, Maire, „Põline võrulane“, *Kodumaa*, 15. august 1984, lk 3.

Kruvi, Roobert, „Moodu värk!“, *Edasi*, 4. detsember 1985, lk 5.

Kungla, Kulno, „Justament tuleb uuele katsesele“, *Tööraha Elu*, 19. august 1986, lk 3.

Kuuba, Rainer, „Vanavanemate kodukeele aussetõstmine muutunud keeleruumis“ – *Sirp*, 2. august 2012.

Kuusemets, A. „Pisuhänd“ Roelas“, *Punane Täht*, 1. aprill 1965, lk 3.

Kõivupuu, Marju, „Võrumaa ja võrukesed“ – *Horisont*, 1 (2019), lk 46–53.

Küünal, V., „Kas ahju taha või prügimäele“ – *Koit*, 27. mai 1969, lk 3.

Laane, Karl, „Enn Tuulingu elutööst“, *Tööraha Elu*, 7. juuli 1981, lk 3.

Langemets A., „Murdepraktikal Saardes“, *Tartu Riiklik Ülikool*, 15. september 1972, lk 2.

Lehestik, P., „Murdest ja murdevigadest“, *Sotsialistlik Rämpina*, 26. veebruar 1957, lk 2.

Lehestik, Paul, „Kuidas suhtuda murdekeelde?“, *Koit*, 17. juuni 1969, lk 2.

Leppik, E., „Võitlusest murdevigadega koolis“, *Kommunismi Koit*, 15. jaanuar 1957, lk 2–3.

Lindjärv, H., „Ja veel kord emakeelest“, *Koit*, 7. juuni 1969, lk 2.

Lämmilell, M., „Maalist sai karjanaine“, *Koit*, 2. detsember 1969, lk 3.

Mandel, Wenda, „Pillimeeste perekond“, *Tööraha Elu*, 1. juuli 1969, lk 3.

Martin, J., „Ühekülgusega ühekülguse vastu“, *Kolhoosi Elu* 16. aprill 1957, lk 2 ja 18. aprill 1957, lk 3.

Martin, Johannes, „Räägime õiget eesti keelt!“, *Kolhoosi Elu*, 31. jaanuar 1957, lk 3.

Meriste, H., „Märgist mööda“, *Koit*, 10. juuni 1969, lk 2.

Must, M., „Eesti murdeuurijate töömailt“, *Kodumaa*, 13. veebruar 1974, lk 4.

Must, Mari, „Eesti murrete uurimisest Keele ja Kirjanduse Instituudis“, *Kodumaa*, 4. oktoober 1967, lk 2.

Mänd, A., „Vastseliina Keskkooli juures olevametoodilise ringi töökoosolekult“, *Kolhoosi Küla*, 19. detsember 1951, lk 4.

Naaber, Enda, „Jäädvustamiseks Sõrvemaad“, *Kommunismiehitaja*, 21. august 1979, lk 2.

Nagelmaa, Silvia, „Keski veerip lugede“, *Sirp*, 11. juuli 1975, lk 5.

Nelvelt, L., „Huvi eesti keele vastu“, *Kolhoosi Elu*, 26. september 1957, lk 3.

Nikker, J., „See väikene Kihnu saar“, *Ühistöö*, 28. mai 1975, lk 3.

Noorväli, Eno, „Süämen läts lämmäs“, *Pedagoogiline Instituut*, 20. mai 1988, lk 3.

Nurmekund, Pent, „Mur[d]emõtteid“, *TRÜ ajaleht*, 4. aprill 1980, lk 4.

Ohak, E., „Õiges sõiduvees“, *Kommunismiehitaja*, 25. oktoober 1962, lk 3.

Ojalepp, K., „Uutele saavutustele rahvahariduse alal“, *Tööraha Elu*, 28. august 1951, lk 4.

Ots, Virve, „Om võro kiil mi imäkiil“, *Tööraha Elu*, 22. märts 1988, lk 1.

Paap, Peeter, „Ah sa mu meie! Kos oll mürä!“, *Koit*, 23. august 1983, lk 3.

Paulson, Kustas, „Laat...Laat...Laat...“, *Koit*, 21. oktoober 1978, lk 3.

Pedajas, M., „Kultuuritöötaja isiklik eeskuj“, *Koit*, 2. aprill 1957, lk 2 ja 4.

- Peegel, Juhan**, „Täna 190 aastat tagasi ilmus Tartus esinele eestikeelne ajaleht“ – *Postimees*, 13. märts 1996.
- Piigli, E.**, „Pedagoogidelt lastevanematele. Mõningaid tähelepanekuid“, *Koit*, 25. jaanuar 1966, lk 2.
- Pino, N.**, „Kuidas kirjutada följetoni?“, *Uus Tee*, 16. detsember 1958, lk 2.
- Pipra Tõnu**, „Ringkäük Võro liina asutuisi müüdä“, *Tööraha Elu*, 11. oktoober 1947, lk 4.
- Pistriik, H.**, „Elukutse lävel“, *Kolhoosi Küla*, 2. september 1958, lk 2.
- Ploom, H.**, „Kirjakeelest, murdest ja murrakust“, *Kolhoosi Elu*, 30. märts 1957, lk 2.
- Prii, A.**, „Veel kord emakeelest“ – *Koit*, 31. mai 1969, lk 2.
- Raat, S.**, „Mõtteid töökultuurist“, *Koit*, 10. oktoober 1959, lk 2 ja 4.
- Raid, S.**, „Arutati õppe- ja kasvatustöö olukorda rajooni koolides“, *Uus Tee*, 15. veebruar 1958, lk 3.
- Rannit, Aleksis**, „Speaking of Finnish, Estonian, Latvian Lithuanian...“ – *The New York Times*, 16. november 1969.
- Raudkaardi nr 15.440 omanik**, „On olulisemaid asju!“, *Eesti Hääl*, 6. jaanuar 1950, lk 2.
- Raudsepp, Vambola**, „1950. aastate Antsla Keskkool“, *Tööraha Elu*, 7. mai 1988, lk 6.
- Reigo, A.**, „Märkmeid keelest ja kirjandusest“, *Kolhoosi Elu*, 13. aprill 1957, lk 3.
- Reinart, E.**, „Kõik see töö ja vaev on null“, *Nõukogude Õpetaja*, 31. detsember 1960, lk 6.
- Repän, N.**, „Keel olgu lihtne ja selge“, *Kolhoosi Elu*, 12. veebruar 1957, lk 3.
- Rinne, Leili**, „Võru 1979“, *Tööraha Elu*, 12. juuni 1979, lk 3.
- Sepp, Arnold**, „Petseri murde asjus“, *Meie Elu*, 7. mai 1964, lk 2.
- Sikk, Heino**, „Raimond Kolga tähtpäevaks“, *Võru Teataja*, 23. veebruar 1989, lk 4.
- Sikk, Heino**, „Vanaimä, ma lupa“, *Tööraha Elu*, 26. november 1987, lk 3.
- Sinap, S.**, „Põlva keeletargad ehk miks õigesti kirjutada, kui valesti saab“, *Koit*, 12. juuli 1958, lk 2.
- Tamberg, Karl**, „Eesti nukufilmist tänapäeval“, *Kodumaa*, 31. märts 1971, lk 5.
- Teppo, Liisi**, „Kui võtad särgi seljast, jääb veel hame ihu katma“, *Koit*, 5. juuni 1969, lk 3.
- T-ka, A.**, „Kas murdekeel või kirjakeel?“, *Eesti Hääl*, 6. juuli 1979, lk 4.
- Tuuling, Enn**, „„Vedelvorst“ Kandles“, *Tööraha Elu*, 2. juuli 1946, lk 4.
- Töldsepp, Aino**, „Mõtisklusi ja märkmeid ülevaatuselt“, *Nõukogude Õpetaja*, 17. mai 1975, lk 4.
- Tõnu, Pipra**, „Peata ratsanikud“, *Kolhoosi Elu*, 3. september 1955, lk 2.
- Tõnurist, Igor**, „Seto laul Leningradis“, *Koit*, 20. aprill 1972, lk 2.
- Türk, L.**, „Arendagem mitte üksi keele- vaid ka kõnelemisoskust“, *Kolhoosi Elu*, 12. märts 1957, lk 2.
- Veri, K.**, „Vastuväiteid“, *Kolhoosi Elu*, 20. aprill 1957, lk 3.
- Voolma, Hannes**, „Mur[d]emõtteid“, *TRÜ* ajaleht, 5. november 1979, lk 33.

Võro haridusõ osakund „NB!“, *Töörahva Elu*, 17. oktoober 1987, lk 3.

Võrokõnõ, „Ja rügä kasus...“, *Vaba Eestlane*, 7. august 1965, lk 2.

Vääri, Eduard, „Järelhüie ühele diskussioonile“, *Nõukogude Õpetaja*, 22. juuni 1957, lk 3.

Vääri, Eduard, „Kümme küsimust“, *Nõukogude Õpetaja*, 14. märts 1970, lk 4.

Vääri, Eduard, „Märkusi väikese õigekeelsussõnaraamatu puhul“, *Sirp ja Vasar*, 25. juuni 1954, lk 2.

Internetiallikad:

I Võrokõisi Kongressi otsus võro keele õiguisist, võrokiilsest haridusõst, meediäst, kultuurist ja võro keele avaligust pruukmisõst. (2023)

<https://vorokongress.ee/wpcontent/uploads/2023/04/Keeleotsus.pdf>.

„Ajalugu“, *Antsla Gümnaasiumi kodulehekülg*, <https://www.antslakk.edu.ee/et/meie-koolist/ajalugu>. [vaadatud 08.05.2025].

Eesti teaduse biograafiline leksikon, 3. köide M(N)–Sap, toim Jaak Aaviksoo (Tallinn: e-raamat, 2013), lk 497. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:258666> [vaadatud 08.05.25].

Jääts, Indrek, „Rahvas, kultuur ja identiteet nõukogude ajal“, *Eesti Juured*, <https://www.eestijuured.ee/et/artiklid/rahvas-kultuur-ja-identiteet-noukogude-ajal> [vaadatud 01.05.2025].

Kleimann, Kaja, „Aleksis Rannit“, *Lugemissoovituse blogi*, 4. november 2020, <https://lugemissoovitus.wordpress.com/2020/11/04/aleksis-rannit/>.

Plado, Helen; Lindström, Liina, „Lõunaeesti keel vajab keeleseaduse toetust“ – *Novaator*, 7. veebruar 2025. <https://novaator.err.ee/1609598735/helen-plado-ja-liina-lindstrom-lounaeesti-keel-vajab-keeleseaduse-toetust>.

„Vana-Võromaa“, *Võro Instituudi kodulehekülg*, <https://wi.ee/et/muuseumid/vana-voromaa-vana-vorumaa-voromaa-vorumaa-ajalugu-voromaa-ajalugu-ajalooline-vorumaa/> [vaadatud 09.05.2025].

„Vilistlased 1947“, *Otepää Gümnaasiumi kodulehekülg*, <https://nuustaku.edu.ee/partnerlus/vilistlased/>. [vaadatud 09.05.2025]

Summary

The situation of Võru language in Soviet-era schools and society

In the 19th century, two separate written languages had developed in Estonia (North Estonian and South Estonian), and in the early 20th century the national movement decided to continue using only North Estonian as common language to unite them by language. However, the language continued to be used by teachers, families, and writers in everyday life in Võru County and elsewhere in southern Estonia, even though it now officially remained a dialect. In school life and official documents, the status of Southern Estonian was never fixed. At the same time, inspectors tried to eradicate the language from school life, and the public did not take too kindly to writing and speaking it.

The same kind of state control over the language, linked to Estonians' sense of national identity, continued in the Soviet period. Total control and unity of the Estonian language was hoped to counter the socialist regime that forced russification, but it was not entirely positive as the internal power relations and language rights of the ethnic community suffered. Linguists have noted that a considerable proportion of Võro speakers began speaking Estonian to their children in the 1960s, resulting in language shift. Today approximately 86 000 people have claimed to know the language, since the end of 1980s the movement to relearn and vitalize the language have been going on.

The aim of this study was to find out the root causes of why the language shift happened in the 1960s and how dialect debates changed over time from opposition to Võru activism in the 1980s using historical research methods. The main sources of the research were the newspapers of the Estonian SSR found in the digital archive of Estonian National Library DEA, which reflect the debates on whether dialect language should or should not be spoken in schools, as well as pedagogical and linguistic articles for the guidance of teaching, school inspection materials from the Estonian National Archives and interviews with the pupils of the time.

The research showed that the reputation of Võru changed during the Soviet period. From the 1940s to the 1950s, it was not much talked about, but in 1957, due to poor academic performance in schools, there was a strong campaign in the press against the use of dialect, led by teachers and members of the Communist Party to instruct their community to speak a proper, cultured grammatically correct language. From the 1970s, however, there was a growing appreciation for the research of folk culture and dialects, with several university students calling for their own language to be brought into the public domain and written in dialect.

Discourse tended to favour dialects, and the movement to defend the Võru language became particularly strong in the Võru region, where in the 1980s people began to call for people to speak their own language again.

In official pedagogical literature, dialect errors in school were treated as errors in pupils' speech and writing. However, until 1953–1979, the curricula included a requirement for teachers to have a good knowledge of the local language to guide pupils accordingly. However, this was apparently too great of a task to fulfil, and the pupils' learning and expressive skills were poor, which led to many opinion pieces being written against speaking dialects not only during school lessons but also during breaks and at home. In 1953, the Ministry of Education of the Estonian Soviet Socialist Republic issued a methodical letter recommending that dialect speech in schools be controlled by posters "Speak correctly", by keeping diaries explaining dialect words, and by special lectures. However, teachers did not widely use these methods. They were more likely to verbally criticise students for using dialects, to make remarks, and to use other forms of punishment, as the interviews showed.

The community itself took a defensive position and resented those who switched to Estonian or laughed at strangers who did not speak the local language. At the same time, many made it clear to children in their homes that it was not appropriate to speak their own language in public. It cannot be said that the dialects were hated by settlers, but rather by ambitious local people who wanted to cooperate with the authorities or stay out of sight.

Throughout the Soviet period, the custom of writing satirical stories in Võro was widespread in newspapers. On the one hand, this lowered the reputation of dialect speakers, on the other hand, it kept the custom of working with Võru as a written language alive. In 1969, linguists also stated that Võru could be a language linguistically, although it was not politically suitable. Therefore, some were against writing in dialect, that it would rise too high, it was safe to keep it as an artifact of the past.

Educated people who went into exile due to the Soviet occupation, including writers who wrote in Võro, developed their identity strongly. In 1969, Aleksis Rannit declared in *The New York Times* that Võru could be a real language because it was the language of high culture. But the same discourse in Estonia was postponed for about 20 years forward.

By the end of the Soviet era, a strong Võro-speaking community had emerged, united on the one hand by a resistance to over-normalisation in the form of speaking their own language. At the same time, the experience of school, where people were shamed for speaking their own

language, pushed many away from using their own language, and the mark of an educated Soviet man could not be to speak dialect. Campaigns for parents led many to instruct their children at home that the home language would not be spoken in public places, and the younger generation became widely ignorant of the language. Many of those at the forefront also stopped speaking their own language. To overcome this barrier, the Võro Society VKKF started in 1988 to create a Võro language textbook, to promote writing in the language in schools and to work actively in the field of information. The process of overcoming the language barrier and changing people's perceptions of Võru as a threat to Estonia's integrity continues to this day.

Lisa 1. Intervjuude küsimused

Intervjuude suuniseks olnud küsimused:

1. Mis koolis sa käisid?
2. Mis aastatel?
3. Kas oskasid väiksena võru keelt?
4. Kuidas kodus omavahel räägiti?
5. Kuidas seda omavahel nimetasite?
6. Kas rääkisid keelt lastest sõpradega omavahel?
7. Kas mõni õpetaja rääkis ka lastega võru keelt?
8. Kas või kuidas koolitundides räägiti murdekeeltest ja võru keele eripäradest?
9. Kas koolis keelati võru keelt kasutada?
10. Kui jah, siis millistes olukordades selle kasutamine keelati?
11. Kes ja kuidas ütles, et ei tohi kasutada? (suuliselt, vanemate kaudu, sildiga vms)
12. Kui keegi keelas võru keelt koolis rääkida, siis mis aine õpetaja?
13. Kas need õpetajad olid kohalikud või kaugemalt?
14. Kui vanad need õpetajad umbes olid?
15. Mis kohtades mujal võru keelt räägiti (poes, bussis vms)?
16. Kas nüüd pead end heaks võru keele oskajaks?
17. Kas või kuidas oled kaasa elanud võru liikumisele?

Lisa 2. Analüüsitud ajalehed

Ajaleht	Ilumiskoht	Ilumisaeg	Artiklite arv
Sirp ja Vasar	Tallinn	1940–1989	32
Koit	Põlva	1953–2019	31
Nõukogude Õpetaja	Tallinn	1940–1989	25
Kommunismiehitaja	Kuressaare	1950–1988	22
Kodumaa	Tallinn	1958–1991	18
TRÜ ajaleht	Tartu	1948–1989	18
Tööraha Elu	Võru	1940–1988	18
Pärnu Kommunist	Pärnu	1952–1988	17
Kolhoosi Elu	Antsla	1951–1959	12
Võru Teataja	Võru	1988–1994	11
Tee Kommunismile	Viljandi	1950–1988	10
Ühistöö	Rapla	1951–1995	8
Kommunist	Valga	1963–1988	5
Punane Täht	Rakvere	1950–1988	5
Tööraha Lipp	Haapsalu	1956–1988	5
Uus Tee	Elva	1951–1962	5
Harju Elu	Tallinn	1944–1992	4
Sotsialistlik Rápina	Rápina	1951–1961	4
Sáde	Tallinn	1946–1990	4
Põllumajanduse Akadeemia	Tartu	1957–1991	3
Kolhoosi Küla	Vastseliina	1951–1959	3
Leninlik Lipp	Kohtla-Järve	1960–1990	3
Noorte Hääl	Tallinn	1940–1990	3
Nõukogude Hiiumaa	Kärdla	1949–1989	3

Pedagoogiline Instituut	Tallinn	1983–1991	3
Punalipp	Jõgeva	1962–1989	3
Punalipp	Orissaare	1951–1959	3
Saarte Hääl	Kuressaare	1940–1950	3
Kolhoosi Tee	Kilingi-Nõmme	1951–1959	2
Kommunaar	Abja	1951–1962	2
Rahva Hääl	Tallinn	1940–1995	2
Sotsialistlik Küla	Kose	1951–1959	2
Võitlev Sõna	Paide	1956–1989	2
Järvalane	Paide	1945–1950	1
Koit Lihula	Lihula	1951–1961	1
Kommunismi Koit	Väike-Maarja	1951–1962	1
Leninlik Lipp	Loksa	1951–1957	1
Raadioleht	Tallinn	1962–1995	1
Stahhanovlik Töö	Kiviõli	1951–1955	1
Uus Elu	Tõrva	1951–1959	1

Väliseesti ajalehed:

Eesti Päevaleht	Stockholm	1959–	24
Meie Elu	Toronto	1950–2001	21
Vaba Eestlane	Toronto	1952–2001	21
Vaba Eesti Sõna	New York	1949–	17
Teataja	Stockholm	1944–2002	15
Meie Kodu	Sydney	1949–2019	14
Eesti Hääl	London	1947–	13
Välis-Eesti	Stockholm	1944–1995	13

Stockholms-Tidningen Eestlastele	Stockholm	1944–1959	11
Eesti Teataja	Stockholm	1945–1953	8
Eesti Post	Geisenling	1945–1953	4
Võitleja	Toronto	1952–2013	2
Kodumaale Tagasipöördumise Eest	Berliin	1955–1958	1

Lihlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Hipp Saar ,
(*autori nimi*)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihlitsentsi) minu loodud teose

Võru keele olukord nõukogude aja koolides ja ühiskonnas ,
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja(d) on Prof Tõnu-Andrus Tannberg ,
(*juhendaja nimi*)

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;
4. kinnitan, et lihlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Hipp Saar
12.05.2025